

ISSN 1233-8605

BIULETYN
ORMIAŃSKIEGO TOWARZYSTWA KULTURALNEGO

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

Numer ԹԻԼ

5

KRAKÓW ԲՐԱ ԲՈՎԻԱ

1995

BIULETYN ORMIAŃSKIEGO TOWARZYSTWA KULTURALNEGO

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԹԻՐ

W Biuletynie są publikowane relacje, wspomnienia, opinie, opracowania naukowe i inne utwory dowolnej formy, których tematyka jest związana z historią, kulturą i współczesnymi problemami Ormian i Armenii.

Kolegium Redakcyjne

Anna Krzysztofowicz (przewodnicząca)
Adam Mueck
Andrzej Pisowicz
Michał Teodorowicz
Adam Terlecki
Antoni Amirowicz (sekretarz)

Adres

Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne
pl. Bohaterów Getta 16/10
30-547 Kraków

Numer konta

BPH-SA O/Kraków
Nr 323402-2802-132

Druk

Zakład Poligraficzny "APOSTROF" s.c.
Kraków, ul. Rajska 6

**Wydano dzięki pomocy
Ministerstwa Kultury i Sztuki**

Ciąg dalszy

Maria PRZYBYLSKA [Kraków]

Oprócz szczytu co się we mgle niepamięci jawił
jeszcze przestrzeń rozległa - pustyni(?)
Samotny namiot stary człowiek
czekał tam z dywanem
żeby słowa dotrzymać
w każdym domu duże książek ściany
przed każdą wędrówką pierwsze pakowane
W ubogiej chacie Księga na okapie
nieszczęśliwej Szczęsnej jedyna ucieczka
w pożółkłych stronic dalekie strony
w przydymioną pamięć
także i o tym że byli Ormianie
którzy tu do nas przybyli z Kijowa

- stąd w niepewnym wspomnieniu
ten przedsenny step
a w pierwszym brzasku
złociste kopuły
z rajskich sadów góry
ogładany Dniepr
znajomy od wieków Ormiański zaułek
wierna tęsknota do odległych miejsc
i nadal w oczach przyczajony smutek

- ach i jeszcze ten molowy głos
którym można śpiewać
tylko dawne pieśni -
echo słów "wochormja..."
w sklepieniu kościoła
w jednym wygłosie
dziś i wczoraj - mieści...

Krótki zarys historii Armenii

Boris GASPARIAN [Jerewan]

Celem niniejszego cyklu artykułów przygotowanego dla polskich Ormian jest zapoznanie ich z historią narodu, z którego się wywodzą. Kolejne odcinki cyklu w zwięzły sposób przedstawią powstanie narodu ormiańskiego, jego najstarszą historię, kulturę, walkę z najeźdźcami, organizmy państwowe i inne ważne zagadnienia. Prezentacja materiału nie ma charakteru podręcznikowego. Ambicje autorów są skromniejsze - chodzi im o przedstawienie jedynie głównych faktów i przełomowych etapów w historii narodu ormiańskiego. Cykl niniejszy przyczynić się winien do obudzenia wśród osób pochodzenia ormiańskiego zainteresowania swymi korzeniami i historią. Jest to ważna sprawa, której nie wolno zaniedbywać.

1. Wyżyna Armeńska w epoce kamienia

Najstarszym okresem rozwoju społeczeństwa ludzkiego jest tzw. epoka kamienia. Termin ten ma, oczywiście, charakter umowny. Wiąże się z klasyfikacją opartą na różnicach w materiale, z którego wytwarzano narzędzia pracy. Chodzi o drewno, kamień i kość. Najstarsze narzędzia wytwarzane z drewna i kości zasadniczo nie zachowały się. Z głębi minionych tysiącleci dotarły do nas przede wszystkim narzędzia kamienne, stąd dla owego długotrwałego okresu dziejów ludzkości przyjęła się nazwa: epoka kamienia. Nauka dzieli tę epokę na trzy części:

- 1) starszą epokę kamienia (paleolit), która trwała od 4-3 mln. lat temu do mniej więcej 12 tys. lat p.n.e.
- 2) środkowy okres epoki kamienia (mezolit), który trwał od mniej więcej 12 tys. lat p.n.e. do przełomu IX i VIII tysiąclecia p.n.e.
- 3) młodszą epokę kamienia (neolit), trwającą od przełomu IX i VIII tysiąclecia p.n.e. do końca VI tysiąclecia p.n.e.

Oczywiście periodyzacja powyższa ma charakter umowny, i może być inna dla poszczególnych regionów geograficznych Ziemi. Jednakże jeśli chodzi o Wyżynę Armeńską, to przedstawiona tu periodyzacja nie została jak dotąd zakwestionowana.

Termin Wyżyna Armeńska (orm. Hajkakan Lernaszchar) odnosi się do terenu leżącego pomiędzy Wyżyną Anatolijską (Azja Mniejsza) i Wyżyną Irańską. Zajmuje zatem środkową część Azji Przedniej. Ponieważ wyżyna ta góruje nad sąsiednimi, bywa także niekiedy nazywana "wyspą górską". Pod względem geograficznym Republika Armenii zajmuje północno-wschodnią część Wyżyny Armeńskiej*.

Dla odtworzenia najstarszych wydarzeń z historii ludzkości należy zapoznać się z warunkami naturalnymi, które towarzyszyły początkom człowieka i jego rozwojowi. Warunki te w bardzo istotny sposób wpływały na życie ludzkie. W Armenii istniały na tyle sprzyjające warunki, że mógł w nich żyć człowiek pierwotny. Analiza środowiska naturalnego tego regionu pozwala na wysunięcie uzasadnionego przypuszczenia, iż Armenia była jednym z tych punktów kuli ziemskiej, w których rozwinął się człowiek o współczesnym wyglądzie fizycznym. Pojawienie się człowieka pierwotnego na terenach Armenii przypada na przełom okresów geologicznych zwanych trzeciorzędem i czwartorzędem. Potwierdzają to dane geologiczne, paleontologiczne oraz dane innych nauk, takie jak np. zachowanie się tu szczątków roślin i zwierząt żyjących w ciepłym klimacie, a przede wszystkim bogaty materiał archeologiczny pochodzący z najstarszych epok.

1.1. Paleolit

Najważniejsze ślady paleolitu w Armenii występują w rejonach sąsiadujących bezpośrednio z obszarami silnej aktywności wulkanicznej. Główną przyczyną tego stanu rzeczy jest obecność na tych właśnie terenach ważnych punktów wydobywania obsydianu, szklatego wulkanicznego minerału o wysokiej jakości, służącego do

* Ponieważ warunkom przyrodniczo-geograficznym Wyżyny Armeńskiej jak również zagadnieniom geografii historyczno-administracyjnej tego regionu będą poświęcone następne odcinki niniejszego cyklu artykułów, w tym miejscu nie będziemy się zajmować tą tematyką.

wyrobu narzędzi. Drugą przyczyną było istnienie w tych okolicach jaskiń pochodzenia wulkanicznego. Nadawały się one doskonale na pomieszczenia mieszkalne dla człowieka pierwotnego w okresach zlodowaceń. Mieszkańcy Wyżyny Armeńskiej sporządzali narzędzia pracy przede wszystkim z obsydianu (ze względu na to, że świetnie nadawał się do krojenia), ale również z krzemienia, bazaltu, andezytu, dacytu, deorytu, piaskowca kwarcowego i in. Starsza epoka kamienia dzieli się na 3 okresy: a) paleolit dolny (starszy) od początków aż po około 100 tys. lat p.n.e.; b) paleolit środkowy od 100 do 40 tys. lat p.n.e.; c) paleolit górny (młodszy) od 40 do 12 tys. lat p.n.e.

Pierwsze narzędzia sporządzone przez człowieka były prymitywne. Były to np. narzędzia o kształcie wałka z ostrzem powstałym dzięki obustronnemu uderzaniu kamienia, naturalne odłupki o ostrych krawędziach, następnie dwulicowe ryłce (rozłupywacze) o grubych ostrzach posiadające kształt gruszki, wałka, migdału, krążka lub serca. Narzędzia te miały charakter uniwersalny. Używano ich zarówno do krojenia i rozszczepiania, jak i do uderzania (tłuki) i rycia, a także do innych celów. Bogate zbiory takich narzędzi znaleziono w Armenii w stanowisku archeologicznym Satani-Dar na górze Artin w rejonie Talin, jak również na terenie Republiki Górskiego Karabachu w jaskini koło wsi Azoch w rejonie Martuni. Znaleziska te reprezentują okres kultur zwanych proto-szelską i szelską stworzonych przez pitekantropa (nie jest wykluczone, iż narzędzia o których mowa były dziełem praczłowieka *Homo habilis*). Znaleziska te należą do najstarszych tego typu na świecie.

Znaleziska charakterystyczne dla następnej kultury paleolitycznej zwanej aszelską są dość liczne. O ile najstarsze narzędzia były wyrabiane głównie z obsydianu, to później, w okresie kultury aszelskiej, używano również do ich wyrobu innych rodzajów kamienia. Narzędzia z okresu kultury aszelskiej odnaleziono we wspomnianym już Satani-Dar, a także w stanowiskach archeologicznych na wzgórzach Areguni Blur, Jerkaruk (Harawajin Blur), w pobliżu kaplicy św. Piotra i Pawła na górze Hatis w rejonie Kurajr, na wzgórzach Wanahajac i wreszcie wzdłuż całego średniego biegu rzeki Hrazdan. Podobnego typu przedmioty znajdowano również na całym obszarze Wyżyny Armeńskiej leżącym poza granicami Republiki Armenii.

W okresie, o którym mowa poza ręcznymi rylcami (rozłupywaczami) występują również narzędzia wyrabiane z odłupków i łusek kamiennych. Były one udoskonalone w następnym okresie, w paleolicie środkowym. Przystwojenie sobie sztuki wyrabiania narzędzi z odłupków i łusek kamiennych stanowiło istotny postęp w życiu człowieka pierwotnego. Sztuka ta polegała na odłupywaniu od kamienia rdzennego (buły) odłupków i małych klinów przy pomocy tłuka wykonanego z twardego gatunku kamienia. Kamienie, od których odłupywano fragmenty, miały kształt kolisty, owalny, prostokątny lub inny i posiadały jedną krawędź. Odłupywane od nich małe kliny, wióry i łuski podlegały dalszej obróbce, dzięki której uzyskiwały kształt i cechy bardziej przydatne do wykonywania nimi pracy.

Po okresie kultury aszelskiej następuje okres kultury mustierskiej rozpoczynający paleolit środkowy. W czasach tych zaznaczają się poważne zmiany warunków klimatycznych związane z okresami zlodowaceń. Zmienia się nie tylko tryb życia człowieka i warunki społeczno-gospodarcze, ale również fizyczny typ ludzi. Twórcą kultury mustierskiej jest tzw. człowiek neandertalski, ogniwo pośrednie między pitekanthropem a człowiekiem rozumnym (*Homo sapiens*). Miał on średni wzrost, silne mięśnie i pomimo prymitywnej jeszcze struktury mózgu przypominał już w znacznym stopniu człowieka współczesnego.

W Armenii kultura mustierska jest reprezentowana szerzej niż kultura aszelska. Zasadniczo pokrywa się z obszarem występowania tej ostatniej, ale obejmuje ponadto bogate, warstwowe wykopaliska typu jaskiniowego. Jak zaznaczyliśmy wyżej, w tym właśnie okresie następuje zanik rylców dwulicowych. Przewagę uzyskują narzędzia wytwarzane z kamiennych łusek. Są to m.in. skrobaki, ostrza, drapacze i noże wytwarzane z buł dyskowatych i innego kształtu. Bogatych wykopalisk tego typu dostarczyły stanowiska Jerewan I oraz Lusakert I i II w jaskiniach położonych w środkowej części kanionu rzeki Hrazdan. Należą one do różnych wariantów kultury mustierskiej z jej różnych okresów, albo też być może, stanowią stadia rozwojowe jednego wariantu. Analiza znalezisk kultury mustierskiej z terenów Armenii ukazuje związek istniejący między tymi zabytkami a materiałem epok wcześniejszych. Podkreśla ona również fakt, iż w Armenii poszczególne okresy paleolitu następowały po sobie bezpośrednio.

Kolejnym etapem rozwoju społeczeństwa ludzkiego jest górny (młodszy) paleolit. Obejmuje on już kulturę człowieka rozumnego (*Homo sapiens*). W okresie tym kształtuje się ostatecznie jego typ fizyczny i podstawa zróżnicowania współczesnych ras i grup etnicznych. Technika wyrobu narzędzi pozostaje wprawdzie niemal taka sama jak w poprzednim okresie, jednakże narzędzia górnego paleolitu są bardziej zróżnicowane. Służą do obróbki kości, drewna i innych materiałów.

Znaleziska górnego paleolitu z terenów Armenii są bardzo słabo zbadane. Są nieliczne w porównaniu z zabytkami wcześniejszych okresów i pochodzą głównie z terenów występowania obiektów z okresu kultury mustierskiej. Zbiorów narzędzi charakterystycznych dla górnego paleolitu dostarczyły wykopaliska z gór Artin i Hatis, znad środkowego biegu rzeki Hrazdan, a także wykopaliska przeprowadzone u podnóża góry Aragac. Zbiory te obejmują niewielką liczbę ostrzy i charakterystycznych dla omawianego okresu narzędzi wkładkowych. Dokładne zbadanie kultury górnego paleolitu w Armenii i odpowiednich materiałów antropologicznych jest dziełem przyszłości.

Reasumując należy zaznaczyć, że Wyżyna Armeńska stanowiąca część Azji Przedniej łączącej ze sobą Afrykę, Azję i Europę była jednym z najstarszych i niezależnych obszarów pojawienia się i rozwoju człowieka. Ludzie żyli tu początkowo w pierwotnych grupach lub hordach, a poczynając od środkowego paleolitu w ukształtowanych już wspólnotach. Ewolucja tych społeczności doprowadziła do powstania mowy i abstrakcyjnego myślenia, a dalszy ich rozwój doprowadził w Armenii do rozkwitu sztuki prehistorycznej.

Wymieńmy na koniec nazwiska uczonych, którzy swymi pracami udowodnili, że wbrew opinii szeregu badaczy europejskich Wyżyna Armeńska została zaludniona nie dopiero w epoce brązu czy żelaza przez ludzi o ukształtowanej już kulturze, ale sama była jednym z najstarszych ośrodków rozwoju kultury ludzkiej. Badaniami nad paleolitem w Armenii zajmowali się m.in. A.P. Diemiochin, A. Aslanian, S.H. Sardarian, B.G. Jericjan i H. Azizjan.

Ze studiów nad wczesnochrześcijańską filozofią Armenii*

Jacek CHRZAŚCZEWSKI [Kraków]

Ormianie są jednym z narodów o długiej i bogatej tradycji filozoficznej. Już w starożytności tłumaczyli i rozpowszechniali dzieła ważniejszych myślicieli okresu antyku. Zebrane w archiwum starych rękopisów Matenadaranie w Erywanii manuskrypty dzieł filozoficznych, w większości starożytne, świadczą zarówno o dużym zainteresowaniu Ormian tą nauką, jak również o ich własnych osiągnięciach w tej dziedzinie.

Ormiańscy myśliciele byli powszechnie znani nie tylko we własnej ojczyźnie, lecz również poza jej granicami, jak np. Parujr Ajkaz (IV w.) w Cesarstwie Rzymskim, Dawid Anacht ("Niezwyciężony") (V-VI w.) w Grecji i na Zakaukaziu, idealisci pawlikiańscy (VII w.) i tondrakijscy (IX w.) w świecie chrześcijańskim, Lewon Ajkaz (IX w.) i Grzegorz Magister (XI w.) w Bizancjum, Simeon Dżugajeci (XVII w.) na Zakaukaziu. Niektórzy z nich zdobyli taką sławę, że ich dzieła były często wykorzystywane przez sąsiednie narody jako podręczniki nauk filozoficznych.

Już w okresie przedchrześcijańskim Ormianie mieli dość dobrze rozwiniętą naukę, literaturę i sztukę. Były one duchową podstawą dla narodzin i kształtowania myśli filozoficznej. Jednym z pierwszych pytań, które stawiali sobie Ormianie we wczesnym stadium rozwoju filozofii było pytanie o to, jak powstał otaczający ich świat; jakie są przyczyny zmian w nim zachodzących oraz jak opanować odpowiednią wiedzę i wykorzystać ją dla potrzeb człowieka.

Z przetrwałych do naszych czasów pogańskich legend wiemy, że zachodzące w życiu ważne wydarzenia ludzie wiązali z bóstwem

* Niniejszy artykuł powstał w oparciu o dwa opracowania naukowe:

- Аревшатын С.С. 1973. Формирование философской науки в древней Армении (V-VI вв.). Ереван.

- Габриелян Г.Г. 1972. История армянской философии. Ереван.

lub inną siłą nadprzyrodzoną. Uważali oni, że Aramazd jest twórcą i obrońcą ich kraju, zaś Anahit boginią dzięki której istnieje ziemia armeńska. Ówczesny mit o Ara Gehecik'u (Arze Pięknym) obrazowo opowiada o odrodzeniu po śmierci. Ara zabiły w bitwie z wojskami zakochanej w nim władczyni Asyrii Szamiram, został na jej polecenie wskrzeszony przez niebiańskie duchy Aralezy, które wylizały jego rany. Życie zatriumfowało więc nad śmiercią. Z kolei w legendzie o Wahagnie, ormiańskim bogu burzy, piorunów i męstwa, dobro zwyciężyło nad złem. Wahagn zabił smoka, który zawładnął niegdyś źródłem wody i pozbawił ludzi tego życiodajnego płynu. W ten sposób za pomocą mitologii Ormianin starał się objaśniać niektóre zjawiska przyrody i wierzył, że opanowanie jej sił nie jest rzeczą beznadziejną.

Wiara w zwycięstwo nad złem znalazła wyraz również w licznych czarodziejskich zaklęciach, a także pogańskich modlitwach. Zgodnie z tymi zaklęciami słowo miało tak dużą moc magiczną, że mogło nakazać duchom zrobienie tego, co chcą ludzie. Na przykład, jeśli ktoś powiedział: *Niech zły kolec ugodzi w złe oko*, mógł uniknąć nieszczęścia. Podobne zaklęcia, będąc wyznaniem naiwnej wiary, jednocześnie podkreślały siłę słowa. Zamiast zwracać się o pomoc bezpośrednio do sił nadprzyrodzonych, ludzie chcieli za pośrednictwem słowa zapobiec złu w przyrodzie i środowisku człowieka. Podczas gdy starożytni Grecy odrzucając czary nadali Słowu-Logosowi znaczenie filozoficzne, rozumiejąc je jako symetrię, kosmiczną harmonię, pewną prawidłowość, u Ormian znajdujących się wówczas na niższym szczeblu rozwoju słowo służyło jako zaklęcie w walce ze złymi duchami.

Dalszy rozwój myśli doprowadził do powstania dwóch kierunków w ormiańskiej filozofii, nawiązujących do idealizmu i materializmu - linii Platona i Demokryta. Wiemy ze źródeł, że idealizm Platona miał wielu przedstawicieli również w Armenii. Byli to m.in. Metrodor, Amfikrates i Jamblich. Jamblich stał na czele syryjskiej szkoły neoplatoników, łączącej poglądy Platona i Arystotelesa ze wschodnim mistycyzmem. Ten kierunek nie cieszył się jednak w Armenii zbytnią popularnością. Bardzo popularny był natomiast Metrodor, autor rozprawy zatytułowanej "Istnienie rozumu u niemych zwierząt", w której wystąpił przeciw tezie o boskości rozumu. Według Metrodora rozum nie jest wyłączną własnością człowieka - w takiej czy innej postaci występuje on również u

zwierząt. Ta myśl dominowała w owej rozprawie, przetłumaczonej na język ormiański już w IV w. n.e., a więc w początkach rozpowszechniania się chrześcijaństwa w Armenii.

W przedchrześcijańskiej Armenii popularny był również materializm w wydaniu greckim oraz tzw. "nauka magów" powstała na terenie dawnej Medii, o której daje świadectwo Diogenes Laerci. Nauka magów była prymitywnym atomizmem. Według niej materia składa się z najdrobniejszych, niewidocznych cząstek, i wszystko na świecie, w tym również bogowie, są stworzeni z owych najmniejszych cząstek materii. Ich łączeniem, rozdzielaniem i ruchem tłumaczono wszystkie zjawiska zachodzące na świecie. Ormiańscy poganie oddawali cześć Tirowi - bogu nauki kapłanów, i zbudowali poświęconą mu "świątynię mądrości". Wierzyli oni, że pierwotnie istniał "najdrobniejszy pył", z którego powstały następnie wszystkie ciała na niebie i na ziemi.

Przed przyjęciem chrześcijaństwa w Armenii nie brakowało też zwolenników stoicyzmu, czczących logos i rozum. Pisano o nich, że *kojarzyli rozum z Bogiem, jakoby (rozum) był duszą wszystkich elementów nieba i ziemi. Wszystko co istnieje uznawali za jego ciało, a gwiazdy - za jego oczy. I wszystkie ciała (uważali za) przemijające, dusze natomiast - za przechodzące z jednych ciał do drugich. Według nich każda rzecz miała dwa początki - aktywny i pasywny. Pasywny początek to istota niskiego gatunku, materia, zaś aktywny początek to znajdujący się w niej logos, bóg.* Podobny dualizm był bardzo rozpowszechniony w Armenii i późniejsi chrześcijańscy filozofowie starali się z nim walczyć.

Chrześcijaństwo stało się religią państwową Armenii na początku IV w., kiedy król Tirydates III przyjął chrzest z rąk św. Grzegorza Oświeciciela. Z czasem Kościół chrześcijański stał się po królu i feudałach największą potęgą w kraju i umacniał swą władzę unicestwiając stopniowo kulturę stworzoną w okresie pogańskim. Początkowo Kościół w Armenii miał charakter kosmopolityczny i sprzyjał religijnej asymilacji Ormian z Grekami i Asyryjczykami. Lecz kiedy skutki tego okazały się niekorzystne, stanął na drodze armenizacji i przyczynił się do znacznego ożywienia kultury duchowej w kraju. Wstępem do tego było stworzenie ormiańskiego piśmiennictwa i literatury.

W IV w. Mesrop Masztoc wzorując się na pehlewi i grece ułożył ormiański alfabet. Stworzenie nowego pisma dało możliwość

przetłumaczenia głównych dzieł chrześcijańskich na język ormiański, odprawiania w nim nabożeństw, a więc zaprezentowania chrześcijańskich prawd w języku dostępnym narodowi. Mimo to jeszcze półtora wieku po ustanowieniu chrześcijaństwa religią państwową Armenii nie tylko prosty lud, lecz nierzadko i szlachta nadal tkwiła w pogaństwie.

Prowadzenie walki z przeciwnikami chrześcijaństwa wymagało opracowania przez Kościół teoretycznych zasad własnej nauki. Wczesne chrześcijaństwo opierało się bowiem na prostej wierze, która nie była skutecznym środkiem dla przekonania miejscowej ludności do nowej religii. Wiedząc o tym, ojcowie Kościoła starali się uzupełnić wiarę chrześcijańską zapożyczonymi ze świata starożytnego zasadami filozofii idealistycznej. Pierwszymi nurtami, za pośrednictwem których filozofia zaczęła przenikać i rozpowszechniać się w Armenii, były gnostycyzm i apologetyka. Najbardziej znanym przedstawicielem tamtejszego gnostycyzmu był Parujr Ajkaz, zaś apologetą Eznik Kochbaci. Chrześcijańska filozofia w Armenii ukształtowała się w walce z pogaństwem, a szczególnie z materializmem. W tej walce, prowadzonej w pierwszej połowie V w., wyróżnili się głównie Agatangelos, Mesrop Masztoc i Eznik Kochbaci. Warto przyrzeć się bliżej niektórym ich poglądom.

Agatangelosa niektórzy uważają za sekretarza króla Tirydatesa III, a więc autora z IV w. Inni twierdzą, że żył on w V wieku. Z dzieł Agatangelosa do naszych czasów zachowało się tylko jedno - "Historia Ormian" (Patmut'iuň hajoc), której duża część jest poświęcona zagadnieniom dogmatycznym, i jest streszczeniem szeregu tez wczesnochrześcijańskiej filozofii. Agatangelos uważał, że przed materią istniał Bóg, będący początkiem wszystkiego, tzn. Bóg-Substancja. Jednakże Bóg nie jest jedyny, ma on Syna - stwórcę (współuczestnika tworzenia) i Ducha Świętego - współuczestnika działania. Tak więc kosmos ma nie jednego, lecz trzech twórców: Ojca, Syna i Ducha Świętego. Nie było to zgodne z zasadą chrześcijańskiego monoteizmu i bardzo przypominało kacerskie nauki gnostyka Walentyna o cztero-osobowej boskości, w której wszystkie osoby są stwórcami. Nie będąc w stanie uniknąć owej niezgodności z oficjalną nauką Kościoła, Agatangelos nawoływał: *Wierście w Trójcę, uznajcie prawdziwość jedności bez sprzeciwu.*

Inną drogę wybrał Agatangelos dla objaśnienia niektórych zjawisk przyrody. Uważał on, że świat roślin i zwierząt to nie

bezpośrednie dzieło Boga i że podstawą ich istnienia jest woda: *wszystkie rośliny, gady, zwierzęta i ptaki powstały z ziemi dzięki wodzie*. Ta myśl przypomina poglądy Talesa, który uważał, że woda to początek, ponieważ *całe istnienie powstaje z wilgoci i egzystuje nią, naturą wszystkich nasion jest wilgoć, a początkiem rzeczy wilgotnych jest woda*. Bez wątpienia dla Agatangelosa woda nie występuje w charakterze substancji, lecz równocześnie właśnie w wodzie widzi on przyczyny pochodzenia życia, świata roślinnego i zwierzęcego, oświadczając: *Drzewo daktylowe swój wygląd, kolor, smak i budowę bierze z niej (wody), to samo dotyczy naturalnego korzenia i narodzin roślin. Także wygląd liścia, budowa kory, sok owocu drzewa figowego i rozmaitych innych (kształtuje się dzięki wodzie). Czerwone jabłko z niej zyskuje swój wygląd, jak również czerwona gruszka i czerwona brzoskwinia. I to, że są one różne i nawet każde z nich wydziela swój osobny zapach - wszystko w tej przyrodzie (pochodzi z wody)*. Taka ocena roli wody była prawdopodobnie związana również z tym, że woda u dawnych Ormian stanowiła przedmiot kultu. W okresie pogaństwa w Armenii Aracani była uważana za świętą rzekę, której składano ofiary, a na jej brzegach wzniesiono wspaniałe świątynie. U źródeł tej rzeki organizowano święta plonów dawnej Armenii, uroczyste ludowe obchody zwane Nawasarda. Wypowiedzi Agatangelosa były więc próbą nadania chrześcijańskiego charakteru pogańskim obrzędom.

Wszystko pochodzi od Boga, On jest przyczyną przyczyn, On jest twórcą zwierząt i roślin - mówi Agatangelos. Jednak gdzie indziej stwierdza: *wszelkie czworonogi, każdy według swojego rodzaju, jeden po drugim, powstały z ziemi*. Ich pochodzenie, podobnie jak roślin, jest przede wszystkim związane z poczęciem i nic nie może powstać bez zapłodnienia: *najpierw nasienie zapładnia matkę, następnie rośnie, (uzyskuje) doskonałą ludzką, podobną do boskiej, postać*. W ten sposób powstaje to, czego chce Bóg i Stwórca wszelkich istot. A jednak przy badaniu i rozumieniu procesów świata roślinnego i zwierzęcego nie należy zwracać się do Boga, lecz brać pod uwagę prawdziwości przyrodnicze.

Wczesne chrześcijaństwo nie zwracało uwagi na przyrodę i wręcz potępiało zainteresowanie dobrami ziemskimi, uważając ziemię za tymczasowe miejsce pobytu człowieka, gdzie ten przygotowuje się do życia wiecznego. Agatangelos miał inny, rzec by można "ekologiczny" pogląd na ten temat. Pisał on: *Ziemia - to nasze*

mieszkanie. Wszystkie dobra i środki do życia z niej pochodzą i na niej się znajdują. I pokarm żywicielki, jak mleko matki dla nas, od niej. Według Agatangelosa nie należy pogardzać ziemią, gdyż każda zrodzona przez nią istota zachęca człowieka do życia, na przykład jaskółka uczy miłości, turkawka pożycia małżeńskiego, pszczoła i mrówka - pracowitości. W tym czasie kiedy wielu przedstawicieli chrześcijaństwa głosiło ascetyzm, ten ormiański filozof przeciwnie - nakazywał kochać życie i poznawać przyrodę. Zaprawdę kwitnąca wiosna uczy ludzi o wskrzeszeniu z martwych - pisał Agatangelos, zauważając w innym miejscu, że *myśl ludzka jest podobna do sadzonek na bożych klombach, które same z siebie, według własnej woli, upodobniają się do liści, kwiatów, traw i owoców.*

Mniej "ekologiczne" rozważania snuł drugi z wczesnochrześcijańskich filozofów Armenii - Mesrop Masztoc. Urodził się on około 361 r. we wsi Acik w gawarze (powiecie) tarońskim, a umarł w 440 r. Według świadectwa Koriuna, historyka ormiańskiego z V w., Masztoc był jednym z najbardziej wykształconych ludzi swoich czasów. Władał językami greckim, asyryjskim i perskim. Znał literaturę i kulturę narodów posługujących się tymi językami. Pod względem światopoglądu był on idealistą, dla którego chrześcijaństwo było jedyną doskonałą religią wzbudzającą nadzieję, namawiającą do miłości bliźniego, pracy, rozumienia że *miłość - to źródło wszelkiego dobra ... ponieważ wszelką sztukę ozdabia miłość apostołska.* Miłość uczy pokory i jako *chwalebna zaleta biedaków ... uczy ich cierpliwości.* Masztoc doskonale wiedział, że zasady tej religii umacniają władzę możnych. Co więcej, chciał przekonać ludzi, że stosunki panujące w społeczeństwie zostały ustalone z góry i że właśnie *Pan Bóg wyznaczył królów, książąt i sędziów po to, aby na ziemi panowały pokój i dobrobyt.*

Według Masztoca chrześcijaństwo reprezentowane jest przede wszystkim w idei monoteizmu uosabianej przez Trójcę. *Nie ma innego stwórcy, prócz Trójcy Świętej* - pisał on. Był to wyraz wpływu kontemplacyjnego politeizmu Jamblicha. Jeszcze przed Masztocem Jamblich próbował "niczym nie przejawiający się" początek rozdzielić na trzy boskie elementy, zaś rozum - na trzy boskie siły, zapewniając że wszystkie one są bogami o równej mocy. Masztoc był przeciwny temu politeizmowi, jednakże wyraźnie do niego nawiązywał, wykraczając poza oficjalną naukę Kościoła.

Bóg według Masztoca jest wszechmogący. Lecz z dalszych jego słów wynika, że ta wszechmogąca siła nie jest wolna od wpływu człowieka: *Z własnej woli możemy poprzez dobre uczynki uzyskać łaskę Boga, a przez złe czyny - sprowadzić jego karę.* W ten sposób, uzależniając boskie działanie od postępowania człowieka, Masztoc mimowolnie negował substancjonalność Boga. Przedstawiany przez niego obraz Boga swoimi cechami bardzo przypomina idee Platona. Według Platona, idee są niezmiennie, zmieniają się rzeczy - zaś według Masztoca *niezmienny jest Bóg, zmienne stworzenie.* Pierwotna idea jest niezmienna i na odwrót - to, co niezmiennie, jest pierwotne. Ową myśl, choć w formie teologicznej, rozwinął Masztoc. Naśladując Platona uzależnił istnienie rzeczy od idei, zwanej przez niego Bogiem. Choć przydawał Bogu cechy antropomorficzne, to jednak uważał, że Bóg istnieje niezależnie od podmiotu, poza polem jego widzenia. Człowiek nie może ujrzeć Boga, gdyż jest on bezcielesny, uważał Masztoc. Lecz nie znaczy to, że między Bogiem i człowiekiem nie ma żadnego kontaktu. Człowiek może pojąć istotę Boga poprzez jego dzieła. Masztoc odrzucał agnostycyzm i szukał istoty Boga w jego działaniach. Sądząc z tych działań, Bóg jest bezgranicznie dobry i pochwała naukę *bowiem Pan stworzył świat na podobieństwo szkoły.*

Wiadomo, że wczesne chrześcijaństwo sprzeciwiało się wszelkiemu poznaniu naukowemu. Masztoc natomiast zapewniał, że Bóg lubi naukę, a religia jest przyjacielem nauki. Ta wypowiedź była wyrazem jego subiektywnych pragnień. Jako twórca nowego ormiańskiego alfabetu i piśmiennictwa, Masztoc był człowiekiem nauki i walczył o jej upowszechnienie. Taka jego działalność była często sprzeczna z potrzebami Kościoła.

Według Masztoca pierwszy człowiek został stworzony przez Boga. Jednakże na ogół ludzie rodzą się i rozwijają według praw przyrody: *Wychodząc z ciemnego, mrocznego łona człowiek kształtując się pojawia się na ziemi. I gdy ciało odżywia się, ono rośnie i przygotowuje się do zdobycia wiedzy. W miarę rozwoju ciała człowiek mający rozumną duszę uzyskuje mądrość i wiedzę dzięki wskazówkom nauczycieli, a następnie osiąga władzę na ziemi.* Tak więc, fizyczny i psychiczny rozwój człowieka to dający się zaobserwować, zrozumieć i objaśnić naturalny proces. Masztoc stara się wyjaśnić biologiczne przyczyny zmian zachodzących w organizmie człowieka i zrozumieć świat jego psychiki. Zdolność

poznawczą wiąże z funkcjonowaniem narządów zmysłów. *Oczy widzą, uszy słyszą, nos czuje ... rozum poznaje i poprzez doznanie uruchamiane są duchowe i cielesne siły człowieka* - twierdził Masztoc wyraźnie podkreślając rolę doznania i rozumu w procesie poznania.

Organem rozumu jest mózg, któremu Masztoc przypisuje duże znaczenie. Jego zdaniem mózg nadaje ton działaniom wszystkich narządów, poprawia ich błędy, łączy wzajemnie ich działania i tak kieruje działalnością człowieka. Jednakże zdolność myślenia jest wiązana przez niego z duszą. Człowiek, według Masztoca, ma duszę i ciało. Ciało bez duszy jest nieruchome i martwe, jest tymczasową materią. Dusza zaś - to tchnienie Boga. Jest ona nieśmiertelna. *Dusza to życie w ciele, to, co oddziałuje na ciało w czasie jego pracy, cierpień i śmierci* - jest ona właściwa tylko człowiekowi, pisał Masztoc.

Ponadto uważał on, że człowiek jest obdarzony "biegłą rozważą" i *może poruszyć zarówno istoty ożywione, jak i nieożywione*. Nie głosił on ucieczki od ziemskiego życia, przeciwnie - kochał to życie i chciał, aby człowiek korzystał z jego dobrodziejstw. Wierzył w twórcze siły człowieka. Uważał, że jest on zdolny zarówno do dobrych, jak i złych czynów, ponieważ posiada wolną wolę. Nie ma ludzi dobrych czy złych z natury: *Nie ze swej natury zło jest złem, a dobro dobrem*. To warunki czynią ludzi złymi lub dobrymi.

Dokładniejsze zapoznanie się ze spuścizną Masztoca prowadzi do wniosku, że mamy tu do czynienia z dwoma osobami: pierwsza z nich to wielki uczonego swego czasu, druga zaś to wierny sługa Kościoła. Poza tym Masztoc pełnił funkcję nauczyciela, a jednym z jego uczniów był Eznik Kochbaci. Należał on do starszego pokolenia tzw. uczonych-tłumaczy. Żył i tworzył w drugiej połowie IV i pierwszej połowie V w. Z jego dzieł przetrwało do dziś tylko jedno - "Obalenie herezji" (Jełc ałandoc), które pozwala nam uznać Eznika za apologetę chrześcijaństwa.

Wielu apologetów przeciwstawiając chrześcijaństwo nauce, oświadczało: *Credo, quia absurdum* (Wierzę, bo to niedorzeczność). Eznik do nich nie należał, gdyż uważał, że wierzyć można tylko wiedząc. Tylko człowiek uzbrojony w odpowiednią wiedzę może być prawdziwie wierzący. Podobnie jak Masztoc sławił on nie tylko chrześcijaństwo, lecz również naukę. Według niego życie to wojna, i zwycięży w niej ten, kto posiada ostry oręż. Tym orężem jest nauka.

Jeśli pierwszą cechą przykładowego chrześcijanina jest: z *ufnością ulec*, to drugą powinno być: *pracować nad wiedzą* - mówił Eznik.

Swoją walkę o naukę i religię Eznik rozpoczął od próby obalenia powszechnie panującego wówczas dualizmu. Dualizm był niebezpieczny dla ormiańskiego chrześcijaństwa z dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że był on podstawą religii zoroastryzmu, którą Persja starała się siłą oręża narzucić także Armenii. Po drugie, również miejscowe wierzenia pogańskie nie były wolne od jego wpływu. Zagrożeni zoroastryzmem za czasów Eznika nabrało bardzo ostrego charakteru, a nawet doprowadziło do ormiańsko-perskiej wojny w 451 roku. Dlatego obalenie dualizmu stało się dla Eznika, i nie tylko dla niego, zadaniem pierwszorzędnym.

Eznik wyraźnie podkreślał, że był i jest tylko jeden Bóg - jednoczesne istnienie dwóch bogów jest wykluczone: *wiadomo, że dwie niestworzone (istoty) nie mogą być razem. Gdyż tam gdzie dwoje przebywa razem, powinno być coś co ich rozdziela*. Dwoch bogów to pluralizm, prawdziwa zaś religia powinna być monistyczna. Lecz jak należy rozumieć ten monizm? Jeśli Bóg to jedyna substancja, to w takim razie jakie relacje zachodzą między Bogiem a materią? Czy możemy powiedzieć, że Bóg istnieje w materii? Nie - pisze Eznik, gdyż to doprowadziłoby do uznania, że materia jest większa od Boga, to jest, że Bóg jest zależny od materii. Jeśli zaś oddzielić Boga od materii, wówczas będziemy musieli uznać, że oprócz Boga i materii jest także jakaś rozdzielająca ich przegroda. Jedyne wyjście w tym, aby zgodnie z dogmatem chrześcijaństwa stwierdzić, że jest jeden Bóg, twórca wszystkiego, w tym również materii - kończy Eznik Kochbaci. Jednak w skład tego "wszystkiego" wchodzi również zło. Czyż możemy zatem powiedzieć, że Bóg jest równocześnie nosicielem zła? Nie - odpowiada Eznik, gdyż *nigdy z jednego i tego samego źródła nie wypływają dwa strumienie, jeden słodki, a drugi gorzki*. Eznik nie neguje jednak, że z dobrem współżyje zło: *Istnieje jakaś zła siła, która sprawia, że zdarzają się te wszystkie niesnaski i sama jest ich sprawcą*. A więc zło nie tylko istnieje, lecz również przejawia pewną twórczą aktywność. W przyrodzie rzecz dobra występuje obok złej, lecz *nie przystoi nazywać Boga twórcą takich rzeczy (złych czynów)* - pisze Eznik. Jak się więc okazuje, Bóg nie jest substancją, gdyż istnieje wiele rzeczy i zjawisk, które nie mogą od niego pochodzić. W ten sposób w monizmie Eznika pojawia się znacząca niekonsekwencja.

Dalej pisze on: *Bóg jest twórcą nie przyrody, lecz obrazów, ozdób i form.* W takim razie jakie relacje zachodzą między obrazem a przyrodą? Na to pytanie Eznik nie udziela prostej odpowiedzi, lecz z jego dalszych wyjaśnień wynika, że obraz to forma, a przyroda - formujący się materiał. Według Eznika forma to rezultat twórczości podmiotu, do której zdolny jest tylko człowiek: *Widzimy, że ludzie również tworzą coś z czegoś co nie istnieje.* Czyżby więc między człowiekiem a Bogiem nie było istotnej różnicy? Nie - zaprzeczając samemu sobie twierdzi Eznik: różnica jest, polega ona na tym, że Bóg z niczego tworzy coś, a człowiek tworzy tylko z czegoś już istniejącego.

Następnie Eznik stara się odpowiedzieć na pytanie: Co to jest "nic"? Z jego słów wynika, że "nic" jest brakiem wszystkiego, a więc i brakiem boskiej opatrności. Rozumiejąc, że takie stwierdzenie neguje substancjalność Boga, Eznik dodaje: *Bóg nigdy nie przestawał tworzyć, gdyż zawsze miał w swym umyśle zarys tego, co stworzyć zamierzał.* Jeśli jednak Bóg zawsze tworzył, to wynika z tego, że "nic" nigdy nie istniało, i że razem z twórcą zawsze był obiekt tworzenia, gdyż bez materiału tworzenia i rezultatu tworzenia nie może być twórcy. Tak więc Eznik mimowolnie skłania się ku dualizmowi, uznając obok istnienia Boga również istnienie materii.

Czymże jest według niego materia? Materia to to, co samo z siebie nie może istnieć, czego istnienie uwarunkowane jest czymś poza nią, to jest Bogiem. Materia to obiekt naszych doznań. Nieustannie się zmienia. Jednak przyczyna tych zmian leży poza materia, zaś sama materia jest bierna i pozbawiona oblicza. Inną cechą materii jest jej złożoność i różnorodność. Prosta jest tylko substancja. Ponieważ materia nie jest substancją, jest ona złożona. To, co złożone, jest rezultatem połączenia tego, co proste: *Złożone składa się z ciał prostych.* A więc materia jako istota złożona jest rezultatem połączenia tego, co proste, splotem podstawowych elementów przyrody. Elementy przyrody, będąc prostymi, nie są stworzone. Wynika z tego, że jeszcze przed bożym tworzeniem istniały jakieś elementy przyrody, które były materiałem tworzenia.

Tak więc z jednej strony Eznik stara się obalić dualizm, z drugiej zaś stosuje go w swoich wywodach. Starając się przewyciężyć ową sprzeczność twierdzi, że na początku Bóg stworzył cztery żywioły przyrody, a następnie połączywszy je stworzył świat. Te żywioły to podobnie jak u Empedoklesa: powietrze, woda,

ziemia i ogień. Wszystkie rzeczy w przyrodzie składają się z tych czterech elementów. Każdy z nich z osobna nie podlega zmianom ani rozkładowi, a więc jest pierwotny. *Niezmienność jest atrybutem substancji* - pisze Eznik.

Nie rezygnuje on z chęci obalenia dualizmu także przy rozpatrywaniu wzajemnych relacji między dobrem i złem. Zagadnienie dobra i zła było związane z zoroastryzmem uznającym dwóch bogów - boga dobra Ahura Mazda i boga zła Arymana. Walka między nimi o panowanie nad światem miała zakończyć się zwycięstwem Ahura Mazda. Obaleniu zoroastryzmu przyświecał, jak to wyżej wspomniano, nie tylko cel religijny, lecz również polityczny w obliczu niebezpieczeństwa utraty narodowej niezależności. Eznik ostro wystąpił przeciw zoroastryzmowi, zajmując pozycję nieprzejednanego krytyka.

Eznik dowodził, że dobro i zło nie mogą być bogami dlatego, że są one jakościowymi określeniami pewnych czynów i zachowań, natomiast Bóg to podmiot. Zabójstwo na przykład jest złem, lecz w żaden sposób nie podmiotem: *i cudzołóstwo nie jest takim podmiotem ... lecz jak (ktoś) od literatury nazywa się literatem, od mistrzostwa - mistrzem tak również zło swą nazwę bierze ze zdarzeń*. Tak więc *trzeba uważać zło nie za podmiot, lecz za rezultat działania podmiotu*. To, co jest rezultatem nie może być prapoczątkiem, czyli bogiem, a poza tym gdyby zło było bogiem, nie można byłoby go pokonać. A przecież ludzie zapobiegają różnym przejawom zła za pomocą przeciwstawienia mu dobrych uczynków - pisze Eznik.

Zaprzeczając substancjalności zła Eznik wcale nie negował jego istnienia. Przeciwnie, uznawał jego istnienie, lecz nie w postaci materii, jak twierdzili wyznawcy zoroastryzmu. Zło przejawia się w działaniach ludzi, Jeśliby cała materia była złem, to Słońce, które składa się z materii, także powinno być złem - lecz Słońce to jedno ze źródeł życia na Ziemi. W przyrodzie nie ma ciał absolutnie dobrych lub złych, natomiast było i jest działanie w imię szlachetnych czy występnych czynów. Na przykład: *żelazo służy to dobru, to znów złu, bowiem gdy (z niego) ktoś robi lemiesz, sierp, kosę - służy ono dobru; kiedy zaś z niego (wyrabiają) miecz, kopię, strzałę i inną broń, która szkodzi ludziom, to dokonuje się zło, a przyczyną zła nie jest żelazo, lecz jego wykorzystanie (w złych celach)*. Gdyby zło w istocie było pierwotne, walka z nim byłaby czynem nierozważnym. *Dlaczego królowie ustanawiają prawa, księżęta zakazy, a sędziowie kary* - jeśli

tak jest? Czyż nie jest jasne, że (wszystko) to robi się dla usunięcia zła? Co więcej, jeśli zło pochodzi z przyrody, prawodawca nie powinien ustanawiać praw, a księżę nie powinien karać złoczyńcy. Po co go karać, przecież on nie jest zły z własnej woli? - stawia słuszne pytanie Eznik.

Co to jest zło? Są to wszystkie te działania, które są szkodliwe dla ludzi. Na przykład, kiedy woda znosi ziemię zamiast ją nawadniać - to jest to zło. Czy jest możliwe zapobieganie złu? Bez wątplenia - tak. Poza tym wszelkie zło zawiera w sobie również elementy dobra. Na przykład, żmija to zło - jest ona niebezpieczna dla człowieka. Lecz z martwej żmii ludzie sporządzają lekarstwa dla chorych. To znaczy, że wówczas żmija jest dobrem i odpowiednie wykorzystanie tych jej właściwości zależy od człowieka. Przecież człowiek jest istotą rozumną, obdarzoną wolną wolą, co daje mu możliwość uniknięcia zła i tworzenia dobra. Zło to efekt zawiści - wyjaśnia dalej Eznik - dla zażegnania której niezbędne są instytucje mogące karać, takie jak państwo, prawo i praworządność. Lecz naprawdę istnieją również normy moralne ustanowione przez Boga. Postępowanie według nich jest obowiązkiem człowieka. Natomiast ubóstwienie zła to niedopuszczalny fanatyzm. Tak więc, jeśli w pytaniu o relacje między materią a Bogiem Eznik nie potrafił przezwyciężyć dualizmu, to w rozważaniach na temat dobra i zła wyraźnie posunął się naprzód.

Kolejny przedmiot jego zainteresowania stanowiła dusza. W wyobrażeniu Eznika dusza jest podobna do wiatru, lecz nie jest ona wiatrem, jest podobna do ognia, lecz jej natura różni się od ognia. Dusza to stworzona z niczego prosta, bezcielesna istota właściwa tylko człowiekowi. Nie podzielał on punktu widzenia tych ludzi którzy uważają, że niestworzona, nieśmiertelna i święta dusza (człowieka) pochodzi z natury Boga. Dusza nie jest nieśmiertelna, wraz ze śmiercią człowieka umiera też jego dusza, oznajmia Eznik. Człowiek to jedność duszy i ciała: *jest w nim zawarta naturalna żywotność pochodząca od ciała i cudowna mądrość pochodząca od duszy ... lecz nie jest tak u innych istot żywych, u których ma ona naturalny i instynktowny charakter.* Pozbawione rozumu rzeczy i istoty biernie wypełniają wolę Boga, podczas gdy człowiek pokazuje swoje własne "ja" i sam wytycza sobie drogę. Los nie odgrywa żadnej roli dla istoty rozumnej. Posiadając rozum człowiek nie schyla głowy przed wydarzeniami, lecz aktywnie na nie oddziałuje. Niechaj ta ostatnia opinia, wyrażona przez ormiańskiego filozofa w V wieku, będzie otuchą i zachętą dla nas żyjących współcześnie.

Życie i dzieło Paschalisa Jakubowicza

Maria B. CHMIELEWSKA-JAKUBOWICZ [Warszawa]

W Muzeum Archidiecezji przy ul. Solec w Warszawie umieszczone są w szklanych gablotach pasy kontuszowe wykonane w podwarszawskiej manufakturze Paschalisa Jakubowicza w Lipkowie. Prócz pasów jedwabnych wykonanych w ostatnim ćwierćwieczu XVIII w. znajdują się także ornaty, stuły jedwabne tkane złotem i srebrem - zachowane w bardzo dobrym stanie.

Pasy kontuszowe jedwabne lite noszone były w XVII-XIX w. do ozdabiania kontusza. Ten ostatni był narodowym strojem polskim noszonym na żupanie z pasem i karabelą. Barwy kontusza były przepisowo ustalone od 1778 r. w poszczególnych województwach. Zapotrzebowanie na zdobne pasy kontuszowe było w owych czasach ogromne. Wzorowane były one na wzór perskich i tureckich. Wykonywano je w manufakturach zwanych "persjarniami". Najbardziej znane z wyrobu pasów były warsztaty tkackie w Słucku, Korcu, Grodnie, Stanisławowie, Krakowie, Gdańsku, Kobyłce. W Grodnie u A. Tyzenhauza pracował artysta-tkacz z Lyonu Franciszek Selimand w latach 1774-78, który następnie kunsztem swym zdobił pasy w manufakturze A. Unruga w Kobyłce w latach 1778-87. Kim był człowiek, którego staraniem wytwarzane były artystyczne tkaniny, które podziwiamy dziś w Muzeum Archidiecezji?

Ormianin Paschalis Jakubowicz przybył na ziemię polskie przed 230 laty ze swej ojczyzny Armenii, z rodzinnego miasta Tokatu, by tu pracować, działać, znaleźć drugą ojczyznę, założyć rodzinę, zdobyć uznanie dla swych poczynań i licznych zasług. Był on kupcem, przemysłowcem, finansistą, działaczem społecznym, człowiekiem uczciwym, rzutkim w interesach, z wieloma pomysłami i inicjatywą, cieszył się więc ogólnym szacunkiem. Wiadomo, że trudnił się sprowadzaniem do Warszawy artykułów ze Wschodu, a to tkanin jedwabnych, szali perskich, tytoniu, owoców, futer. Sklep z towarami orientalnymi prowadził w Warszawie wspólnie z Antonim Kriegerem, a handel futrami wspólnie z Maciejem Łyszkiewiczem.

Sklepy prowadzone przez niego miały dobrą renomę, towary były dobrej jakości, co w ówczesnej Warszawie miało niemałe znaczenie. Do stałych klientów należeli członkowie dworu królewskiego oraz sam król Stanisław August, ceniący rzeczy piękne o wysokich wartościach artystycznych. Oczywiście sklepy te przynosiły znaczne dochody, a zmysł kupiecki ich właściciela umożliwiał pomnażanie majątku. On też pożyczał na wysoki procent pieniądze bogaczom, a niekiedy pod zastaw, albo dawał na kredyt. Ten pełen inicjatywy i niespożytej energii Ormianin pomnażał stale swe dochody. Mając stały przepływ pieniędzy lokował je w nieruchomościach, zakupił dom na Krakowskim Przedmieściu, następnie na Mariensztacie, dom w Brodach, ziemię w Lipkowie na skraju Puszczy Kampinowskiej (wieś Zielonki, folwark Prusy) oraz Grotowiznę. Jednocześnie zakupił dom w Krakowie przy ulicy Sławkowskiej. Nieruchomości te stanowiły wówczas znaczną wartość.

Orientując się, że zapotrzebowanie na pasy kontuszowe w kraju jest ogromne, prowadził początkowo persjarnię na warszawskim Powiślu, a następnie po zakupieniu ziemi w Lipkowie w 1789 r. uruchomił tam na szeroką skalę zakrojoną manufakturę, zatrudniając początkowo około 100 pracowników-tkaczy w ponad 50 warsztatach, zatrudnił też F. Selimanda (tkacza-artystę z Lyonu, który poprzednio pracował w Grodnie, a następnie w Kobylice), by zajmował się całą stroną artystyczną produkcji pasów. W krótkim czasie zatrudnieni, nowowyszkoleni pracownicy stanowili niemałą grupę kilkuset tkaczy. Sam właściciel zajmował się importem surowców, reklamą, rozprowadzeniem gotowych pasów wśród kupców - całą stroną organizacyjną przedsiębiorstwa. Taka współpraca z Selimandem funkcjonowała doskonale. Manufaktura jako przedsiębiorstwo przynosiła nadal znaczne dochody, a tym samym rozślawiała imię jego właściciela. Tkaniny zyskały sobie sławę i uznanie. Wykonane były na bazie importowanych surowców, a posiadały ogromne walory artystyczne łącząc elementy dekoracyjne wschodnie (perskie, tureckie) ze stylem europejskim.

Ambicje Paschalisa Jakubowicza sięgały jednak dalej. Uczestniczył on w życiu społecznym i gospodarczym stolicy, piastował wiele godności w mieście. Prócz tego, że był starszym konfraterni kupieckiej, był w latach 1789-93 ławnikiem. W Urzędzie Ekonomicznym Warszawy uczestniczył w opracowywaniu projektu organizowania policji w Warszawie. W 1791 r. brał udział w walce o

prawa mieszczan. Zasiadał w Sejmie w czasach Księstwa Warszawskiego (1809 r.) jako deputowany miasta Warszawy.

Cenił jego działalność gospodarczą, społeczną, kulturalną, dydaktyczną (szkolenie nowych kadr artystów tkaczy w manufakturze), przemysłową, polityczną sam król Stanisław August. Obdarzył go honorowym tytułem swego sekretarza, a w 1790 r. nobilitował nadając mu herb - Jakubowicz. W herbie tym na zielonym wzgórzu widnieje biały baran, który w prawej przedniej kończynie podtrzymuje proporzec z chorągwią, ponad nim znajduje się złota korona, a powyżej złamane skrzydło orła. Herbu tego z inicjałami "P.J." używał właściciel do znakowania pasów lipkowskich. Niektóre z nich miały wyszyty na odwrocie napis "Paschalis me fecit".

Lipków wstawił się dworkiem murowanym, domami dla pracowników, budynkami fabrycznymi, gorzelnią, młynami, a przede wszystkim budową kościoła w 1792 r. dla ludności okolicznych wsi. Wszystkie te obiekty znajdowały się w pięknym parku, tuż pod Warszawą. Upadek świetnie dotychczas prosperującej manufaktury w Lipkowie wiąże się prawdopodobnie z Powstaniem Kościuszkowskim 1794 roku.

W 1776 r. Paschalis Jakubowicz zawarł związek małżeński z Ormianką Marianną Muradowiczówną. Małżeństwo to miało pięcioro dzieci - trzech synów i dwie córki. Dzieci i wnuki związały się małżeństwami ze szlachtą polską, co doprowadziło w dalszych pokoleniach do spolszczenia tej rodziny.

Paschalis Jakubowicz zmarł w 1816 (1817?) roku i został pochowany obok kościoła w Lipkowie, który san. wybudował.

Armoriał ormiański

1. Rycerz ormiański

Mariusz GIZOWSKI [Gdańsk]

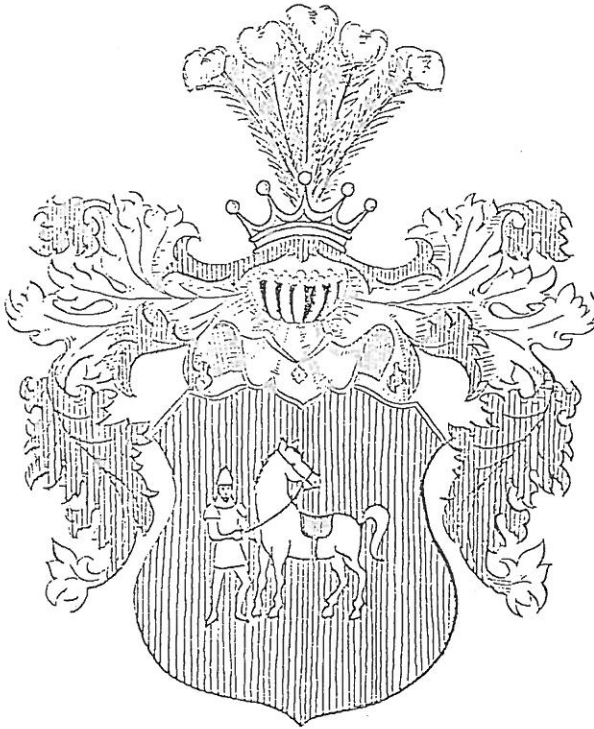
Opis herbu: Na tarczy w polu czerwonym rycerz w srebrnej zbroi, trzymający za lejce osiodłanego srebrnego konia z odwróconą głową w lewo¹. W klejnocie nad hełmem w pięciopalkowej koronie szlacheckiej pięć srebrnych piór strusich. Labry czerwone podbite srebrem².

Zawołanie: "Abgarowicz", "Rycerz ormiański"

Herbem tym pieczętowały się dwa stare rody ormiańskie: Abgarowiczowie i de Abgaro Zachariasiewiczowie (Abgaro-Zachariasiewiczowie). Pierwotnym nazwiskiem Abgarowiczów było "Sołtan" (Sółtan). Z rodziny tej pochodził Abgar-Sołtan (ok. 1730 r.), który miał dwóch synów: Krzysztofa i Zachariasza. Potomkowie Krzysztofa przyjęli po śmierci swego dziada nazwisko Abgarowicz, natomiast potomkowie Zachariasza wzięli nazwisko Zachariasiewicz. Rodzina Abgarowiczów otrzymała indygenat galicyjski 10 stycznia 1811 r., natomiast rodzina de Abgaro Zachariasiewiczów potwierdziła nobilitację austriacką 30 listopada 1812 r.

- 1 W heraldyce herb blazonuje się (czyli opisuje) tak, jakby na tarczę patrzyło się z tytu (z punktu widzenia użytkownika herbu) - zatem strona prawa jest heraldyczną stroną lewą i odwrotnie.
- 2 Barącz określił herb Abgarowiczów następująco: *rycerz ormiański dosiadający konia białego*. Godło obrazujące postać ludzką z koniem występuje stosunkowo często w heraldyce ormiańskiej przybierając różnorodne formy symboliczno-artystyczne.

Przyjęto 28 IX 1994 r.

Herb Rycerz Ormiański (rys. Mariusz Gizowski)

Informacje o rodach:

Abgarowicz Marian. Zestawienie wiadomości i materiałów dotyczących rodu Abgarowiczów [maszynopis w posiadaniu Bożeny Abgarowicz zamieszkałej w Gdańsku].

Barącz Sadok. Żywoły sławnych Ormian w Polsce. Lwów 1856, s. 1-2, 378-393.

Korwin Ludwik. Ormiańskie rody szlacheckie. Kraków 1934, s. 55, 173-175.

Poczet szlachty galicyjskiej i bukowiańskiej. Lwów 1857, s. 305.

Teodorowicz Leon. Nieco o heraldyce i rodach Ormian polskich. Lwów 1925, s. 10, 16

O dokończeniu życiorysu ks. Adama Bogdanowicza

Eustachy ŁAZARSKI [Kraków]

Ksiądz Adam Rosco Bogdanowicz urodzony w 1898 r. w Dolinianach pod Lwowem był w latach 1935-1939 wybitnym kanonikiem kapituły ormiańsko-katolickiej we Lwowie. Ogólnie znany jego życiorys urywa się w początkowym okresie II wojny światowej. Powszechnie było wiadome, że został aresztowany przez NKWD w nocy 1/2 kwietnia 1940 r. Mimo upływu 55 lat od tamtego tragicznego okresu nawet wśród jego najbliższych ciągle jeszcze krążą niesprawdzone i wzajemnie wykluczające się informacje, z których może wynikać tylko pewność tego że zginął. Ta sytuacja skłania do dokończenia życiorysu ks. Bogdanowicza w oparciu o znane dziś wiarygodne przekazy.

Od początku wojny ks. Bogdanowicz był zaangażowany w pracę Wydziału Opieki Społecznej oraz w Komisji Finansowej sztabu Komendy Głównej Obszaru 3, ZWZ-1 [1]. Opiekował się też młodzieżą zrzeszoną w "luventus Christiana", którą kierował i pouczał, a także w miarę potrzeby wspierał materialnie z datków zbieranych na ten cel [2]. Ta działalność stanowiła wówczas ciężkie wykroczenie przeciw konstytucji ZSRR.

Jak wspomniano, ks. Bogdanowicza aresztowano nocą 1/2 kwietnia 1940 r. i osadzono w "Brygidkach", tj. więzieniu przy ul. Kazimierzowskiej we Lwowie. Mogły być tego przynajmniej dwie przyczyny:

1. Nazwisko księdza było łączone z "poznańskim" złotem, o którym "szeroko opowiadano w salonach i sprzedawano po ulicach" [1: str. 84]. Były to kosztowności zastawione w banku pomocy charytatywnej "Mons Pius" w Poznaniu. Ewakuowane kasy tego banku dotarły z początkiem wojny do Lwowa i zostały w części zdeponowane w Banku "Mons Pius" przy Katedrze Ormiańskiej i klasztorze O.O. Dominikanów. Wobec braku możliwości uchronienia tych depozytów przed Sowietami, zostały one przekazane do dyspozycji Komendy ZWZ i tą drogą pojawiły się na

Ks. Adam Bogdanowicz (1898-1941)

rynku. Istnieje przypuszczenie, że jedna ze współpracownic komendanta Obszaru 3 ZWZ-1, która była aresztowana, załamała się w śledztwie i wskazała klasztor lub kościół O.O. Dominikanów jako miejsce ukrycia jakiegoś zapasu złota [1].

2. Istnieje pogląd, że ks. Bogdanowicza mógł zadenuncjować jeden z członków "Iuventus Christiana", nastany do tego zrzeszenia w charakterze "wtyczki".[2]

Z przekazu współwięźniów księdza wiadomo, że po ciężkim śledztwie został on 8 grudnia 1940 r. skazany na śmierć, a po apelacji zmieniono mu wiosną 1941 r. ten wyrok na 15 lat więzienia.

Podczas ucieczki Rosjan ze Lwowa po rozpoczęciu wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 roku "Brygidki" zostały

opuszczone przez NKWD-dzistów 23 czerwca. Nocą 24/25 czerwca grupa studentów sforsowała bramę więzienia i uwolniła część więźniów, a wśród nich wielu księży. W ten sposób uratował się ksiądz Kwapiński, który zamieszkiwał w tym samym domu co ksiądz Bogdanowicz. Obaj ci księża zostali równocześnie uwolnieni. Ksiądz Kwapiński wrócił od razu do domu, zaś ks. Bogdanowicz pozostał z innymi księżmi pomagając w uwolnieniu więźniów pozostałych jeszcze w zamkniętych celach.

Po ostatecznym zdobyciu Lwowa przez Niemców odnalazła się w klasztorze ukraińskich Studytek przypadkowo uratowana więźniarka "Brygidek" - siostra Ołena Witer. Była ona świadkiem śmierci ks. Adama Bogdanowicza, a jej relacje zostały spisane przez Marię Kapri [2] w taki sposób: Siostra Ołena Witer zapytana o to, co wie o księdzu Bogdanowiczu odpowiedziała natychmiast bez wahania: - Zginął - napewno zginął. i zaczęła opowiadać jak się to wszystko stało: Ks. Bogdanowicz w środę rano [25 czerwca] przed świtem był już wolny. Ekipa studentów dowiedziawszy się, że NKWD-dziści opuścili teren więzienia natychmiast wdarli się do środka i wylamali drzwi do celi, w której przesiadywali księża, uwalniając ich wszystkich. Błagałam księdza Bogdanowicza - ciągnęła dalej S. Ołena - by się udał niezwłocznie do domu, ale on mi odpowiedział: - Nie ruszę się stąd, aż nie będą wolni i tamci więźniowie. I od razu zabrał się do dzieła przy pomocy innych księży, do których wkrótce dołączyli i inni "specjaliści" od wyważania drzwi i otwierania zamków (tj. włamywacze, którzy tam odsiadywali kary). Między godziną 2-gą a 4-tą cały szereg cel więziennych został tym sposobem otwarty i bardzo wielu więźniów mogło wrócić do domu. Jednak po godzinie 4-tej, gdy się najwidoczniej poprawiła sytuacja Sowietów, NKWD powróciło na teren więzienia. Zobaczywszy wtedy co się dzieje i zastawszy księży przy tej robocie, straszliwą im sprawili rzeź. Do więzienia weszły komsomołki, stosunkowo młode dziewczęta, zbrojne w pistolety, noże i inne narzędzia zagłady, i wtedy zaczęła się masakra. Mnic kazali oprawcy - mówiła S. Ołena - obrócić się twarzą do ziemi, więc tylko przez chwilę widziałam jak atakowały księży i jak oni padali pod ich razami. Potem tylko słyszałam ich głośne wołanie "Jezus! Maria!", ich jęki i przedśmiertne rżenia. Tam nas zamknięto i tam o głodzie, bo już nie podano nam żadnego jedzenia ani picia, przesiedziałyśmy cały czwartek i piątek. W piątek wieczorem wszedł do naszej celi jeden z NKWD-dzistów w

towarzystwie rzeźnika^{*}, a po dokonaniu oględzin rzeźnik w te słowa odezwał się do mnie: - Siostrzo Ołeno, jutro będziecie szczęśliwa - pójdziecie do Ojca Niebieskiego. Zrozumiałam, że nazajutrz sądzona mi była śmierć, jak i zapewne wszystkim moim towarzyszkom. I rzeczywiście - nazajutrz wczesnym rankiem w okienku w drzwiach, tzw. "Judaszu", ukazała się lufa karabinowa i zabrzmiał rozkaz: - Zbierajcie się! Więźniarki w przeczuciu tego, co je czeka zaczęły płakać. Miałam w woreczku na szyi konsekrowane komunikanty - mówiła dalej S. Ołena - które uprzednio otrzymałam od ks. Bogdanowicza. Rozdałam im Pana Jezusa, wzbudziwszy wśród krótki akt żalu. Uspokoili się nieco. Prosiłam je, by się ubierały jak najpowolniej. Zapytałam stojącego za drzwiami strażnika, czy mamy się obuć. - Weźcie buty - odrzekł. Wtem jakaś ostra komenda dała się słyszeć na korytarzu, lufa wycofała się z okienka i nastąpiła głęboka cisza. Po kilku minutach byłyśmy już gotowe, ale nikt nas nie popędzał do wyjścia. Czekaliśmy godzinę, dwie - nikt się nie pojawił. Próbuujemy klamki - drzwi zamknięte. Zaczynamy nieśmiało pukać do drzwi - cisza. Uderzamy nogami - żadnej odpowiedzi! W tym stanie oczekiwania przetrwałyśmy do wieczora. Nagle hałas na korytarzu i wyłamywanie drzwi. Przed nami stoi kilku młodzieńców. Każą wychodzić pośpiesznie. natychmiast. Żadna z nas nie reaguje, nie śmie się ruszyć. Straszne widziadła sprzed kilku dni, masakra za próbę ucieczki jeszcze stoi w pamięci i dech zapiera w piersiach. Wtedy ci młodzi odważni chwytają nas pod ręce i siłą wypychają za bramy więzienia na ulicę, na wolność. Każda podążyła swoją drogą. Ja pospieszyłam prosto do Metropolity [abp. Szeptyckiego]. Cele "Brygidek", w których przed paru dniami odbyła się masakra księży, widać dla zatarcia śladów zapalone - płonęły.

Źródła:

- [1] Węgierski Jerzy. 1991. Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941. Warszawa, Editions Spotkania [bogato udokumentowane opracowanie historyczne].
- [2] Kapri Maria. Książd Adam Bogdanowicz. Wspomnienia [maszynopis: są to osobiste wspomnienia autorki z okresu długoletniej bliskiej przyjaźni z ks. Bogdanowiczem zdeponowane najprawdopodobniej w Archiwum Diecezjalnym lub Seminarium Duchownym w Opolu].

^{*} Był to podobno znany lwowski rzeźnik żydowskiego pochodzenia, który pomagał Sowiecom w mordowaniu więźniów. Jak mówiono, został on później zidentyfikowany przez Niemców i zamordowany.

Imienny wykaz naszych braci Ormian, którzy jako żołnierze spoczywają na polskiej ziemi

Włodzimierz B. KOPERKIEWICZ [Opoczno]

Podczas II wojny światowej na terytorium Polski poległo 630 tysięcy żołnierzy Armii Czerwonej. Spoczęli oni na ponad 306 cmentarzach rozsianych po całej Polsce. Obecnie znanych z imienia i nazwiska jest tylko 65,531. Pozostali to nieznani żołnierze spoczywający w bezimiennych mogiłach. Wśród tych znanych znajdują się również nasi Bracia - żołnierze Ormianie. Przedstawiając poniższą listę pozostaję z wielkim szacunkiem dla wojennego trudu poległych i pomordowanych, a ich rodzinom składam najprawdziwsze wyrazy szczerego żalu, bólu i współczucia.

1	Abakumjan Siemion Bagdasarowicz	...	1915-1945	[101]*
2	Abakumowicz	...	...-...	[79]
3	Abieljan A.A.	lejtn.	1904-1944	[79]
4	Abowjan Szawarsz Siemionowicz	szer.	1919-21.02.1945	[16]
5	Abramjan Afanas Tigranowicz	lejtn.	...-...	[94]
6	Abramjan Gurian	...	...-1945	[41]
7	Adajan R.M.	...	...-14.01.1944	[77]
8	Agabaljan Paweł Siemienowicz	starsz.	1921-12.02.1945	[8]
9	Agromonjan G.W.	szer.	...-1945	[16]
10	Ahojan G.S.	szer.	...-1945	[16]
11	Ailamperjan Airapel Aganisowicz	st.lejtn.	1912-5.04 1945	[94]
12	Ajbazjan A.	starsz. (st.szer. ?)	...-1945	[65]
13	Ajeropetjan	szer.	...-15.01.1945	[51]
14	Ajwazjan Siergiej A. Akopjan - patrz: Hakopjan	...	...-1945	[101]
15	Alahwerdjanc A.O.	kpt.	1903-27.10.1944	[90]
16	Aleksanjan	lejtn.	...-16.04.1945	[102]
17	Aleksjan Artomon Oskatowicz	sierz.	1896-28.02.1945	[45]

* W nawiasach kwadratowych podany numer cmentarza - indeks cmentarzy znajduje się na końcu spisu.

18	Altesjan H.	...	....-1945	[83]
	Ambarcumjan - patrz: Hambarcumian			
19	Ambarsuljan G.B	szer.	....-1945	[16]
20	Amborsujan	szer.	....-1945	[16]
21	Amorogjan Sedorak B.	...	....-27.04.1945	[28]
22	Amtjunjan D.S.	starsz.	....-1945	[16]
23	Anatiezjan D.K.	...	1918-3.05.1945	[8]
24	Andoljan	szer.	....-1945	[16]
25	Andrejan	szer.	....-16.02.1945	[45]
26	Andrejan M.	...	....-1944?1945	[23]
27	Andrejan Michail Prokopiewicz	szer.	....-14.03.1945	[40]
28	Andrusjan F.W.	szer.	....-1945	[16]
29	Andrusjan L.W.	szer.	....-1945	[16]
30	Anisjan T.F.	szer.	1908-3.05.1945	[87]
31	Alrusjan (Atrusjan ?) K.K.	...	1922-2.05.1945	[87]
32	Anoksjan N.N.	st.sierz.	....-1945	[16]
33	Anstawjan Mikołaj A.	...	1900-28.03.1945	[8]
34	Antonisjan Artem Jegorowicz	szer.	....-15.01.1945	[51]
35	Arakieljan	szer.	....-1945	[16]
36	Arakieljan P.B.	szer.	....-1945	[16]
37	Arakieljan P.D.	szer.	1916-6.03.1945	[6]
38	Araksjan Mikołaj	szer.	....-1945	[28]
39	Arapetrjan T.B.	szer.	....-1945	[16]
40	Arojan Eduard Malikowicz	lejtń	1922-16.04.1945	[15]
41	Artenjan U.T.	...	1924-30.08.1944	[31]
42	Artunjan	...	....-1945	[18]
43	Artunjan W.J.	...	1908-1945	[101]
44	Arturjan S.A.	szer.	....-1945	[16]
45	Artutjan P.	szer.	....-1945	[16]
46	Arumjan Stefan Christoforowicz	lejtń.	....-10.03.1945	[95]
	Arutenjan - patrz: Harutenjan			
	Arutjan - patrz: Harutjan			
	Arutiunjan - patrz: Harutiunjan			
47	Aslanjan Sergiej Atrapowicz	...	1920-17.02.1945	[69]
48	Asonjan Sergiej Pietrowicz	szer.	1911-1945	[26]
49	Awakjan (Awaljan ? Awatjan ?) Papit Nowosardowicz	mjr	1914-19.04.1945	[15]
50	Awakow A.	...	....-20.03.1945	[96]
51	Awanicjan C.A.	szer.	1921-11.10.1944	[90]
52	Awanjan	...	....-1945	[2]
53	Awetisjan Gework Aleksandrowicz	...	....-1.02.1945	[25]
54	Awetisjan Hrant Lewonowicz	starsz.	1911-19.04.1945	[16]
55	Awetisjan Michail Andriejewicz	mjr	....-28.03.1945	[24]
56	Awetisjan Suren Aleksander (Aleksandrowicz ?)	...	2.10.1923-4.03.1945	[82]
57	Awegusowicz	...	1905-28.03.1945	[61]
58	Awandyłjan Tiernik Ablaniecowicz	st lejtń	1923-10.02.1945	[101]
59	Awnanjan O. Mojsiejewicz	mł.lejtń.	1917-...	[19]

60	Azorjan A.	...	...	[48]
61	Azrojan (Azorjan ?) Martirij Gisakowicz	...	1925-28.03.1945	[38]
62	Azmjan J.	...	1918-1945	[101]
63	Babajan Amjak (Amajak ?) Grygoriewicz	gen.mjr	1901-21.04.1945	[56]
64	Babjan (Babajan ?) I.N.	...	...	[101]
65	Bahszinjan Buregin Aleksander (Aleksandrowicz ?)	st.lejtn.	1915-14.10.1944	[79]
66	Bajadżan Harutiun Abakumowicz	...	1916-20.10.1944	[79]
67	Bakojan (Bajkojan ?) Adam	szer.	...-8.02.1945	[6]
68	Baltjan (Balljan ?) I.P.	...	1919-1945	[101]
69	Bandeljan Kapiton Konstantynowicz	kpt	1923-22.04.1945	[15]
70	Barejan Elena	...	...-1945	[10]
71	Barsegjan Artaszies Oganiesowicz	...	...-.03.1945	[16]
72	Barsejan Labiem Tebonowicz	st.lejtn.	1919-19.03.45	[94]
73	Bartanjan Gabork Konstantynowicz	mjr	1906-9.02.1945	[94]
74	Baszrijan G.A.	sierz.	...-1945	[16]
75	Bogdasarjan	sierz.	...-1945	[16]
76	Bogdasarjan S.	sierz.	...-1945	[16]
77	Borsonjan W.E.	szer.	...-1945	[16]
78	Botikjan A.J.	kpt.	1910-29.04.1945	[61]
79	Botjan Atop (Hakop ?)	szer.	...-1945	[84]
80	Bulbuljan Grigorij Daryjewicz	plk.	1897-22.01.1945	[94]
81	Burdjan Michaił Iwanowicz	...	...-20.04.1945	[6]
82	Burdjan Wasil Stefanowicz	...	1923-1945	[101]
83	Celejan N.S.	...	...-3.04.1945	[81]
84	Cienzirjan N(U?).F.	...	1922-25.04.1945	[46]
85	Citljan	...	1925-...	[8]
86	Czajan P.K.	szer.	1911-9.05.1945	[6]
87	Czemarjan Mikołaj	...	1918-1945	[8]
88	Czereljan A.J.	szer.	...-1945	[16]
89	Czibjan Iwan Mikołajewicz	...	...-12.03.1945	[69]
90	Czurojan Władimir Lukianowicz	...	1919-21.09.1944	[2]
91	Czyczyjan A.K.	...	...-1945	[47]
92	Dalatjan Bogdan Aleksiejewicz	szer.	1918-30.03.1945	[96]
93	Danieljan Galust Grigoriewicz	...	1909-14.04.1945	[16]
94	Dawidjan B.N.	...	...-1908	[22]
95	Dembjan S.S.	...	1912-...	[72]
96	Dirakjan Akim Michajłowicz	...	...-1945	[38]
97	Dmitrjan B.	szer.	1921-1944	[79]
98	Dobrijan (Dobijan ?) Michaił Grigoriewicz	szer.	1923?1927-1945	[26]
99	Dolonjan Wano	szer.	...-1945	[4]
100	Dyljan N.	st.sierz.	...	[90]
101	Dyżajan K.A.	sierz.	...-1945	[14]
102	Dżamjan Awierkij Mikołajewicz	mł.lejtn.	1921-16.04.1945	[94]
103	Dżumanjan D.	szer.	...-1945	[16]

104	Elbokjan Kimin Unanowicz	st.lejtn.	1923-21.04.1945	[15]
105	Ekskurzjan K.M.	szer.	...-1945	[16]
106	Esjeljan Mikołaj Artemowicz	...	...-...	[80]
107	Fedorjan D.I.	...	1924-1945	[101]
108	Fedosjan G.A.	starsz	...-1945	[16]
109	Ferorjan I.D.	...	...-1945	[61]
110	Gabiljan M.I.	szer.	...-1945	[61]
111	Gabreljan Aszot Wazanowicz	ml.lejtn.	1917-23.03.45	[94]
112	Gabrieljan Aszik	ml.sierz.	1925-20.02.1945	[10]
113	Gabrieljan Suren Bielosanowicz	lejtn.	1917-23.04.1945	[15]
114	Gajan (Gojan ?) Grigorij Pietrowicz	szer.	1909-14.04.1945	[19]
115	Gajan N.D.	...	...-1945	[60]
116	Ganjan (Hanjan ?)	...	...-...	[32]
117	Garibdzanjan Ruben	...	...-...	[33]
118	Garijan J.R.	...	1923-1944	[23]
119	Garitjan M.M.	...	1924-1945	[9]
120	Garnik F.	szer.	...-...	[90]
121	Gasparjan A.A.	...	...-1945	[101]
122	Gawernjan Aluszwansambotowicz	...	...-1945	[58]
123	Gawijian Wasyl A.	mjr	...-1944	[20]
124	Gawriilian Issak Grigoriewicz	lejtn.	1915-12.10.1945	[79]
125	Giebornkjan Meliton Arzumpowicz	st.lejtn.	1905-9.02.1945	[94]
126	Giejgorjan W.I.	szer.	1910-1945	[23]
127	Georgian Likas	...	1918-1945	[67]
128	Gieworkjan Martiros Artakowicz	...	1912-18.08.1944	[90]
129	Giezan Anuszawan Awendanowicz	...	1925-...	[98]
130	Gittjan	...	1925-1945	[8]
131	Goldjan W.T.	...	1922-1945	[101]
132	Goljan Aleksandr Wasilewicz	szer.	1922?1923-...	[30]
133	Golowjan Iwan	...	1919-1943	[33]
134	Goltjan Stefan Kiryłowicz	szer.	1915-1945	[67]
135	Gomotjan	ml.lejtn. gwardii	...-24.02.1945	[61]
136	Gosjan W.I.	szer.	1909-6.02.1945	[45]
137	Grigorjan	...	...-17.03.1945	[42]
138	Grigorjan A.G.	...	...-1945	[18]
139	Grigorjan F.	...	...-1945	[18]
140	Grigorjan G.	szer	...-1945	[16]
141	Grigorjan Gasi Manugowicz	...	1899-1945	[101]
142	Grigorjan I.G.	szer.	...-1945	[16]
143	Grigorjan N. Josifowicz	sierz.	...-17.04.1945	[75]
144	Grigorjan N.K.	szer.	...-1945	[16]
145	Grigorjan P.	ml.lejtn.	...-20.04.1945	[102]
146	Grigorjan Maksim A	sierz.	...-8.02.1945	[6]
147	Grigorjan Michail Asnatupowicz	ml.lejtn.	1920-6.08.1944	[52]
148	Grigorjan Sarkis Petrosjanowicz	...	1905-12.03.1945	[81]
149	Grigorjan Tigran Minasowicz	starsz.	1909-4.04.1945	[16]

150	Grigorjan Z.	szer.	...-1945	[16]
151	Grołjan S.N(W?).	szer.	...-8.03.1945	[81]
152	Gudrowjan A.G.	szer.	...-1945	[16]
153	Gukasjan G.A.	szer.	...-1945	[16]
154	Gurojan	...	...-...	[2]
155	Gworjan W.I	szer.	...-1944	[23]
156	Haczaturjan Andronik U.	kpt.	...-5.02.1945	[94]
157	Hakopjan	ml.letn.	...-...	[78]
158	Hakopjan A.B.	starsz.	...-1945	[16]
159	Hakopjan A.I.	szer.	...-1945	[16]
160	Hakopjan Hambarcum Dawidowicz	kpt.	1915-15.04.1945	[93]
161	Hakopjan J.I.	st.lejtn.	1922-14.10.1944	[90]
162	Hakopjan Grigorij	szer.	...-1945	[4]
163	Hakopjan M.A.	szer.	...-1945	[16]
164	Hakopjan W(L?).A.	szer.	...-...	[53]
165	Hakopow	kpt.	...-...	[90]
166	Hambarcumjan Galust	...	...-...	[55]
167	Hambarcumjan Szawarsz Misakowicz*	...	4.01.1902-...07.1942	[21]
168	Harutenjan S.G.	szer.	...-1945	[16]
169	Harutjan W H.	st.lejtn. gwardii	...-1945	[61]
170	Harutiunjan	...	1905-...	[53]
171	Harutiunjan Harutiun Rybinowicz	st.lejtn.	1917-7.02.1945	[94]
172	Harutiunjan (Aratunjan ?) Leon	...	...-...	[61]
173	Harutiunjan Georgij Aleksandrowicz	szer.	...-24.04.1945	[57]
174	Harutiunjan Samwel Sargisowicz	...	...-1945	[28]
175	Homuljan P.M.	szer.	...-1945	[16]
176	Hotjan D.O.	...	...-18.04.1945	[8]
177	Irumjan Paweł	...	...-29.03.1945	[38]
178	Jagozurjan (Jagosurian ?) Andriej	szer.	...-9.03.1945	[28]
179	Janokjan P S.	st.sierz.	...-...	[80]
180	Jedigarjan Awanon **	...	...-...	[13]
181	Jedigarow Wasyl Filipowicz	...	...-1941	[31]
182	Jegiazarjan Bagrat Grigoriewicz	lejtn.	1909-2.08.1944	[90]
183	Jegijan Gierasim Pietrowicz	...	...-...	[41]
184	Jeretjan M.S.	starsz.	...-24.04.1945	[45]
185	Kaczarjan Lew Arkadiewicz	st.lejtn.	...-9.10.1944	[90]
186	Kadrjan P.I.	...	1900-1945	[101]
187	Kalahtjan A.T.	szer.	...-15.04.1945	[96]
188	Kapustjan Grigorij	szer.	...-1944	[79]

* urodzony w Leninakanie (Giumri), inżynier, profesor przedmiotów ścisłych w szkole średniej w Leninakanie, jeniec wojenny - więzień Stalagu 307 w Twierdzy Dęblin, uśmiercony zastrzykiem z benzyny, pochowany w zbiorowej mogile jeńców radzieckich w Dęblinie w pobliżu Cmentarza Wojskowego.

** jeniec wojenny

189	Karahljan O.M.	starsz.	...-1945	[16]
190	Karakiszyszjew (Karakiszjan ?) Włodzimierz Michajłowicz	szer.	1925-17.01.1945	[62]
191	Karamjan W.P.	...	1895-21.01.1945	[86]
192	Karanjan I.B.	...	...-1944	[23]
193	Karapetjan I.A.	st.lejtn.	...-28.04.1945	[6]
194	Karapetjan N.	szer.	...-1945	[16]
195	Karapetjan N.O.	starsz.	1918-3.03.1945	[16]
196	Karapetjan N.S.	...	1900-1945	[96]
197	Karapetjan W.A.	st.sierz.	...-1945	[16]
198	Karapetjan W.K.	...	...-1945	[16]
199	Kartaszow Siemion Wasylewicz	szer.	1904-29.10.1944	[90]
200	Kasjan Jewdokim Nikitycz	szer.	1898-12.02.1945	[45]
201	Kazarjan J.J.	...	1922-1.04.1945	[75]
202	Kazarjan Moisiej	szer.	...-25.10.1944	[90]
203	Kazarjan Rubin Iwanowicz	st.lejtn.	1923-3.04.1945	[94]
204	Kazarjan T.J.	mł.lejtn.	...-1944	[90]
205	Kehjan G.A.	...	1897-2.02.1945	[64]
206	Kierosow I.P.	...	...-1945	[49]
207	Kieljan	...	...-...	[23]
208	Kirakosjan Amarzajanowicz	mł.lejtn.	...-23.02.1945	[95]
209	Klojan Michaił Mkyryczewicz	...	1921-13.01.1945	[78]
210	Koczzerjan S.W.	sierz.	...-...02.1945	[17]
211	Koczkonjan Aszot Karapetowicz	mł.lejtn.	1912-18.02.1945	[4]
212	Kodrjan I.W.	szer.	...-1945	[16]
213	Kolibierdjan S.P.	szer.	...-30.03.1945	[24]
214	Kondosurow Georgij Propkopowicz	mł.lejtn.	...-6.04.1945	[95]
215	Kondypjan Waclaw Sergiejewicz	...	...-1945	[101]
216	Korsjan L.J.	...	1924-19.04.1945	[19]
217	Kostjan A.S.	kpt.	...-...	[44]
218	Kozarijan A.A.	...	...-1945	[18]
219	Kozarjan Haczun Leonowicz	szer.	1896-1944	[52]
220	Kozarjan N.	szer.	1895-1945	[35]
221	Kozerjan Walin	...	...-...	[32]
222	Kozerjan Siergiej Zacharowicz	...	1923-16.01.1945	[70]
223	Kozorjan M.S.	szer.	1920-6.03.1945	[6]
224	Krajan M.I.	...	...-...	[59]
225	Krakjan Jeremiej Aleksiejewicz	szer.	1907-7.03.1945	[5]
226	Krakowjan Nazar Wasilewicz	szer.	1920-31.10.1944	[70]
227	Kudrjan (Kydrijan ?) A.L.	st.sierz.	...-1945	[67]
228	Kukuruzjan Iłja Iwanowicz	...	1900-26.04.1945	[46]
229	Kurjan Aleksander Iwanowicz	...	...-...	[81]
230	Lapinhomzjan (Lapinhonzjan ?) Mubinowicz	mł.sierz.	1925-...	[6]
231	Lepjan Wasyl A.	...	1914-1945	[81]
231	Lirjan	...	1914-1945	[58]
232	Madojan Andriej	lejtn.	...-31.10.1944	[97]
233	Magaljan M.J.	...	...-21.02.1945	[32]

234	Majdojan Pajtak (Pajlok ?) Ajkzowicz	szer.	1925-14.02.1945	[101]
235	Majljan Sarybien Isajewicz	sierz.	1923-8.08.1944	[52]
236	Makodorjan G.L.	...	...-1945	[61]
237	Malanjan A.M.	szer.	...-1945	[16]
238	Malhasjan Ruben Nadojewicz	sierz.	1924-5.02.1945	[56]
239	Mamdzjan Grigorij Gaseginowicz	mjr	1914-15.08.1944	[78]
240	Manajan (Mananjan ?) A.K.	szer.	1926-1945	[26]
241	Mandjan Fiodor	szer.	...-1945	[4]
242	Manocjan Suren	lejtn.	...-3.03.1945	[94]
243	Mansurow Mikołaj Andriejewicz	...	...-1945	[4]
244	Manukjan K.M.	szer.	1914-1945	[67]
245	Manukjan P.K.	starsz.	...-1945	[16]
246	Manukjan Arszak Szagenowicz	st.lejtn.	1918-3.09.1944	[54]
247	Margarjan	...	...-1945	[29]
248	Margarjan S.Z.	st.szer.	...-1945	[6]
249	Marjan W.W.	...	...-25.04.1945	[30]
250	Markarjan Oganies (Howanes ?) Mkrtczewicz	ml.lejtn.	...-20.04.1945	[15]
251	Markocjan Haczik Leonowicz	st.sierz.	1918-14.01.1945	[52]
252	Martezjan Amajak Samsonowicz	...	...-13.03.1945	[4]
253	Martirosjan Okop Mikołajewicz	szer.	1909-10.03.1945	[45]
254	Martirosjan Sandro Jefremowicz	...	1907-7.02.1945	[94]
255	Martumjan Sarkis Wahtanowicz	...	1916-...03.1945	[4]
256	Matjan (Maljan ?) W.A.	...	1912-17.04.1945	[81]
257	Melik-Dodajew Paweł Wahanowicz	lejtn.	1923-15.02.1945	[61]
258	Melkimjan Artabaz Oganosopowczewicz	mjr	...-17.04.1945	[15]
259	Melkumjan Wartan Grigoriewicz	...	1922-10.03.1945	[28]
260	Migdajan	...	...-23.02.1945	[96]
261	Mihajljan I.C.	szer.	...-1945	[16]
262	Mikjan W.P.	...	1906-1945	[8]
263	Mikonjan A.M.	szer.	1921-24.02.1945	[53]
264	Mirzajan W.W.	szer.	...-1945	[67]
265	Mjarjan Aleksander Antonowicz	...	...-...	[101]
266	Mkrtyczjan Martyn Andrejewicz	lejtn	1903-22.04.1945	[15]
267	Mkrtyczjan Wagarszak Arseniewicz	lejtn.	1922-20.04.1945	[15]
268	Mopsasjan (Mopbasjan ?) Grigorij Wasylewicz	...	...-1945	[47]
269	Morgorjan	...	1901-...	[8]
270	Mosjan L.A.	...	...-1945	[101]
271	Mowsesjan Muszeg Musesowicz (Muszegowicz ?)	lejtn.	...-22.03.1945	[19]
272	Muhojan Lewon Kapitonowicz	...	1914-1945	[47]
273	Muntjan Ilja Antonowicz	szer.	1912?1918-23.04.1945	[30]
274	Muntjan P.W.	st.lejtn. gwardii	...-1945	[16]
275	Muradjan Karapet Imudowicz	...	1910-27.03.1945	[38]

276	Murazjan Babken Sarkisowicz	...	1918-3.04.1945	[94]
277	Musaljan R.A.	kpt	1903-22.04.1945	[102]
278	Mustjan L. Konstantynowicz	...	...-9.04.1945	[96]
279	Mysikjan Gieorgij Artakowicz	mł.lejtn.	1925-28.03.1945	[91]
280	Naborjan Michaił	...	1916-1944	[54]
281	Nagadzjan (Nagadzjan ?) W.T.	szer.	...-29.03.1945	[96]
282	Nazarjan C.A.	kpt.	...-...	[44]
283	Nazarjan N.A.	...	...-1945	[28]
284	Nesromjan Manas Geworkowicz	lejtn.	1910-25.04.1945	[15]
285	Nihtarjan A.I.	st.lejtn.	1910-1945	[67]
286	Niklejan (Miklejan ?) H.	szer.	1924-...	[53]
287	Nosasjan (Nososjan ? Nococjan ?) K.T.	szer.	...-1945	[16]
288	Nowojan Ararat	...	20.05.1925 (Erywań)- -23.03.1944 (Radom)	[73]
289	Ogajanjan A.W.	...	...-3.02.1945	[48]
290	Oganesjan Arsenij Abramowicz	kpt	1908-16.04.1945	[15]
291	Oganesjan Grigorij Gabrielowicz	...	...-18.04.1945	[16]
292	Oganesjan Wartan Gasparowicz	szer.	1912-7.02.1945	[16]
293	Oganisjan	szer.	...-5.11.1944	[90]
294	Ogapowicz G.I.	st.szer	...-1945	[16]
295	Ogasenjan (Oganesjan ?) H(O?).W(M?).	szer.	1923-...	[53]
296	Ogasinjan (Oganesjan ?) P.M.	szer.	1923-...	[53]
297	Ojan G.W.	szer.	...-8.01.1945	[51]
298	Okopow Ruben G.	mjr	1909-10.03.1945	[94]
299	Ordeljan N.A.	...	...-16.04.1945	[81]
300	Ordjan Gienryh Siemionowicz	...	1915-7.10.1944	[52]
301	Padjan S.J.	szer.	...-1945	[16]
302	Papanjan G.A.	...	...-1945	[41]
303	Papjan Giework Bagratowicz	st.lejtn.	1913-16.04.1945	[15]
304	Paradjan Arsen	...	1924-24.02.1945	[10]
305	Parjan S.S.	szer.	...-1945	[41]
306	Paworjan N.A.	szer.	1923-1944	[90]
307	Pedjan	kpt.	1915-...	[7]
308	Petrosjan G.S.	szer.	...-1945	[16]
309	Petrosjan M.A.	...	...-26.10.1944	[97]
310	Petrosjan Michaił Karapetowicz	lejtn.	1920-23.04.1945	[15]
311	Petrosjan Michaił Sergejewicz	...	1921-7.04.1942	[92]
312	Petrosjan P.D.	mł.sierz.	...-1945	[16]
313	Petrosjan Siergiej Sarkisowicz	...	1922-5.05.1945	[10]
314	Petrosjan Suren Sarkisowicz	...	1923-26.08.1944	[80]
315	Petrosjan W.W.	szer.	...-1945	[16]
316	Petrosjan Zawen	...	...-...	[22]
317	Pilojan Wanusz Akopowicz	...	1909-10.08.1944	[3]
318	Pizjan K.S.	st.sierz.	...-1945	[16]
319	Podaljan Grigorij	...	1927-1943	[33]
320	Podholizjan M.D.	szer.	1908-1945	[14]

321	Podoljan Prokofij Illarionowicz	mf.sierz.	1907-5.08.1945	[52]
322	Podosjan S.J.	szer.	...-1945	[16]
323	Podosjan W.A.	starsz.	...-1945	[16]
324	Podosjan S.J.	starsz.	...-1945	[16]
325	Pogajan G.Z.	...	...-...	[41]
326	Pogosjan K.A.	...	...-20.07.1944	[31]
327	Pogozjan K.T.	st.sierz.	...-1945	[16]
328	Pogoszjanc Aleksander Andrianowicz	...	1921-5.04.1945	[90]
329	Pojnietjan Nikolaj Siergiejewicz	...	...-...	[34]
330	Popierjan	szer.	...-1945	[16]
331	Prokurjan	szer.	...-1944	[80]
332	Pusztosiljan Piotr *	...	...-26.08.1942	[63]
333	Rumanjan Miron K.	...	1916-1945	[67]
334	Rutamijan	sierz.	...-5.08.1944	[90]
335	Safarjan Gurczen Sarkisowicz	lejtn.	1909-16.04.1945	[15]
336	Safin Hatiw Zaritowicz	lejtn.	1919-23.04.1945	[15]
337	Sagatijan	szer.	...-1945	[16]
338	Sagatiljan G.M.	szer.	...-1945	[16]
339	Sagirjan Arkadij Grigoriewicz	st.sierz.	1925-1945	[101]
340	Sagorjan	...	1916-1945	[58]
341	Sahakjan Rafail Sarkisowicz	lejtn.	1919-19.03.1945	[82]
342	Sahakjan W.H.	szer.	...-1945	[16]
343	Sajamjan	st.sierz.	...-1945	[16]
344	Sapjan Prokopij Grigoriewicz	sierz.	1924-21.02.1945	[75]
345	Sarbisan Arkadij	...	...-...	[80]
346	Sarjan Mesrop Sarkisowicz	...	1924-7.02.1945	[81]
347	Sarkisjan	...	1925-24.11.1944	[90]
348	Sarkisjan M.L.	...	...-22.01.1945	[86]
349	Sarkisjan S.	szer.	...-1945	[16]
350	Sarkisjan S.M.	szer.	...-1945	[16]
351	Sarkisjan Sukjas Nikiforowicz	mf.lejtn.	1912-22.01.1945	[25]
352	Sarkisow Derik Dawidowicz	st.lejtn.	...-25.02.1945	[95]
353	Saruhanjan Michail Awaanowicz	...	1925-22.03.1945	[28]
354	Sarurjan A.W.	szer.	...-1945	[16]
355	Semenjan Wiegionok	...	...-1945	[101]
356	Semjan Iwan Iwanowicz	...	1916-11.04.1945	[38]
357	Serazjan F.P.	szer.	1896-20.04.1945	[96]
358	Sewacz Arsen Artemowicz	...	...-14.03.1945	[10]
359	Sibatjan H.B.	st.sierz.	...-1945	[16]
360	Sierieljan Leonid Grigoriewicz	lejtn.	1911-8.02.1945	[94]
361	Simbajan A.A.	szer. gwardii	...-1945	[67]
362	Similjan Iwan Antonowicz	szer.	...-1945	[4]
363	Simonjan Abakum Mathowicz	lejtn.	1918-8.02.1945	[94]
364	Sisakow	...	...-1945	[68]

* jeniec wojenny

365	Slobodjan	...	...-...	[6]
366	Smejan Władimir Pawłowicz	starsz.	1913-5.03.1945	[6]
367	Sobjanin Georgij Jemielianowicz	...	...-1945	[47]
368	Sogomonjan Nikolaj Aleksandrowicz	szer.	1915-1945	[37]
369	Sookjan	szer.	...-1945	[16]
370	Srerebrjan B.J.	szer.	...-1945	[16]
371	Srebjan G.F.	szer.	...-1945	[16]
372	Stebnjan H.	lejtn.	1921-1944	[79]
373	Stejan Konstantin	...	1904-1945	[100]
374	Stepanjan	kpt	...-1945	[29]
375	Stepanjan (Stenanjan ?) Hambarcum	...	...-...	[84]
376	Stepanjan Andriej Mojsiejewicz	...	1918-1945	[47]
377	Stepanjan Manuk Markowicz	sierz.	1901-16.10.1944	[90]
378	Stepanjan Nariieras Badatowicz	lejtn.	1916-4.02.1945	[94]
379	Suksjan Piotr Mojsiejewicz	szer.	1925-...	[26]
380	Szadjan M.	szer.	1926-1945	[28]
381	Szaginjan S.A.	szer.	...-1945	[16]
382	Szijan Matwiej R.	...	1907-1945	[101]
383	Szledjan M.A.	...	1914-23.04.1945	[28]
384	Szmanjan Marian Michajłowicz	...	...-1945	[99]
385	Szoperian (Szonerian ?) A.A.	...	1916-1945	[8]
386	Szujan N.N.	starsz.	...-1945	[53]
387	Szwaronjan H.A.	...	...-1945	[61]
388	Taczejan Kinżan	...	1911-1945	[13]
389	Tamamoskjan W.S.	st.sierz.	...-1945	[16]
390	Tananjan N.A.	...	1925-...	[26]
391	Tarasjan H.A.	szer.	...-...	[19]
392	Tefjan S.N.	...	...-1945	[16]
393	Temojan (Tenojan ?) Sarkis	...	1914-2.04.1945	[19]
394	Terjan Iwan	...	...-25.02.1945	[85]
395	Ter-Gorbieljan (Ter-Gabrieljan ?) S.	mjr	...-1945	[27]
396	Tetowotjan R.T.	szer.	...-1945	[16]
397	Tokosorjan Aleksander Jegorowicz	szer.	1912-1945	[58]
398	Tokosorjan Grigor Leonowicz	...	1919-15.03.1945	[58]
399	Tomijan Dymitr Dymitrowicz	st.lejtn.	1912-7.02.1945	[36]
400	Torojan P.	...	1904-1944	[1]
401	Torosjan L.T.	szer.	...-1945	[16]
402	Towmasjan W.I	...	...-...	[88]
403	Trojan I.	...	...-1945	[13]
404	Trojan Iwan Josifowicz	szer.	1914-26.11.1944	[90]
405	Trojan Jakow A	st.sierz.	...-...	[90]
406	Trojan P.A.	...	...-12.04.1945	[96]
407	Trosjan I.N.	mł.sierz.	1923-1945	[43]
408	Truhjan Iwan	...	...-1945	[11]
409	Truzjan M.O	mł.sierz.	...-1945	[16]
410	Tunjan A.M.	st.sierz.	1922-1945	[50]
411	Tunonjan Misak Piejazowicz	...	1922-21.01.1945	[86]
412	Turanjan Aleksiej	...	...-1945	[4]

413	Tworostan	...	...	[78]
414	Tygnjan Nikita Jefremowicz	szer.	1900-16.10.1944	[76]
415	Tymasjan Artaszkes Akropowicz	...	...	[51]
416	Uhljan (Ihljan ?) Tmomialnbaln Karłowicz	...	...	
			1.04.1902-26.01.1945	[10]
417	Uljan M.S.	...	...-15.09.1944	[71]
418	Ungurjan Fiodor Semenowicz	szer.	1922-26.02.1945	[12]
419	Ungurojan (Ungyrojan ?) Dymitr Iwanowicz	szer.	1921?1924-1945	[58]
420	Uspljan Iwanowicz	...	...-1944	[76]
421	Waganow	...	...	[96]
422	Warazjan Askanaz Arszakowicz	lejtn.	1909-24.04.1945	[6]
423	Wardamjan Hakop	...	...-15.01.1945	[39]
424	Warian S.T.	...	...-1945	[8]
425	Wartanjan G.T.	szer.	...-1945	[16]
426	Wartanjan S.S.	st.sierz.	...-1945	[16]
427	Wiklejan O.	szer.	1924-1945	[53]
428	Wirizjan Fiodor Michajłowicz	szer.	1909-1945	[61]
429	Wlajan S.S.	...	1918-1945	[74]
430	Wosnanjan Wigo Menuzielowicz	mł.lejtn.	1925-8.10.1944	[2]
431	Zabifuljan Awraam	...	...-1945	[89]
432	Zaharjan Napoleon A	sierz.	1924-20.04.1945	[6]
433	Zaharjan W.A.	mł.sierz.	...-7.03.1945	[6]
434	Zakarjan Aszot Manukiewicz	kpt	...-27.04.1945	[15]
435	Zakowrjan Aleksiej Sergejewicz	szer.	1927-8.10.1944	[90]
436	Zarjan Stepan Ikarowicz	...	...	[81]
437	Zuljan	...	...-1945	[66]

Cmentarze:

1	Augustów (woj. suwalskie)	
2	Baligród (woj. krośnieńskie)	
3	Białystok - Pietriszcze	
4	Bielsko-Biała	ul. Wyzwolenia
5	Bojano (woj. gdańskie)	
6	Bolesławiec (woj. jeleniogórskie)	ul. Garncarska
7	Bołëcin (woj. ciechanowskie)	
8	Braniewo (woj. elbąskie)	
9	Brodnica (woj. toruńskie)	ul. Gajdy
10	Bydgoszcz	Pl. Wolności - Park
11	Bytom (woj. katowickie)	
12	Chocianów (woj. legnickie)	
13	Chorzów (woj. katowickie)	ul. Kolnusia
14	Chrzanów - Kościelec (woj. katowickie)	
15	Cybinka (woj. zielonogórskie)	
16	Cybinka - Białków (j.w.)	
17	Czarnków (woj. pilskie)	

18	Częstochowa - Kule	
19	Dembno (woj. gorzowskie)	Pl Zwycięstwa
20	Dębica (woj. tarnowskie)	
21	Dęblin (woj. lubelskie)	
22	Dukla (woj. krośnieńskie)	
23	Garwolin (woj. siedleckie)	
24	Gdańsk	ul. Giełguda
25	Glinno (woj. poznańskie)	
26	Gliwice (woj. katowickie)	
27	Gniezno (woj. poznańskie)	
28	Gorzów Wielkopolski	ul. Walczaka
29	Góra (woj. leszczyńskie)	
30	Gryfino (woj. szczecińskie)	
31	Hajnówka (woj. białostockie)	
32	Hoszczno (woj. gorzowskie)	
33	Inowrocław	ul. Marulewska
34	Jaworzno (woj. katowickie)	
35	Kalisz	
36	Katowice	
37	Kazimierz Dolny (woj. lubelskie)	
38	Kędzierzyn-Koźle (woj. opolskie)	
39	Kielce	ul. Koniewa
40	Kleszczewo (woj. gdańskie)	
41	Kluczbork (woj. opolskie)	
42	Kmiecin (woj. elbląskie)	
43	Koło (woj. konińskie)	
44	Kostrzyń (woj. gorzowskie)	ul. Graniczna
45	Kraków	ul. Prandoty
46	Kwidzyna (woj. elbląskie)	
47	Legnica	
48	Lidzbark Warmiński (woj. olsztyńskie)	
49	Lipno (woj. włocławskie)	ul. Armii Czerwonej
50	Łódź - Polesie	Cmentarz nr 1
51	Maków Mazowiecki (woj. ostrołęckie)	
52	Mielec (woj. rzeszowskie)	
53	Międzyrzec (woj. gorzowskie)	
54	Milejczyce (woj. białostockie)	
55	Morań (woj. olsztyńskie)	
56	Myślibórz (woj. gorzowskie)	
57	Nowy Sącz	
58	Oleśnica (woj. wrocławskie)	ul. Wojska Polskiego
59	Olkusz (woj. katowickie)	
60	Olsztyn	
61	Oława (woj. wrocławskie)	ul. Zwierzyniecka
62	Opoczno (woj. piotrkowskie)	ul. Partyzantów
63	Piekary Śląskie (woj. katowickie)	
64	Piła - Leszków	
65	Piotrków Trybunalski - Raków	

66	Poznań - Miłostów	
67	Poznań - Stare Miasto	
68	Pruszcz Pomorski (woj. bydgoskie)	
69	Pszczyna (woj. katowickie)	
70	Pułtusk (woj. ciechanowskie)	
71	Pustków (woj. tarnowskie)	
72	Rabka (woj. nowosądeckie)	
73	Radom	ul. Warszawska*
74	Rawicz (woj. leszczyńskie)	
75	Rzepin (woj. gorzowskie)	ul. Wojska Polskiego
76	Rzeszów - Wilkowyja	
77	Rzeszów - Zwierzyniec	
78	Sandomierz (woj. tarnobrzeskie)	
79	Sanok (woj. krośnieńskie)	
80	Siedlce	
81	Stargard Szczeciński (woj. szczecińskie)	ul. Czarnieckiego
82	Stargard Szczeciński (j.w.)	ul. Reymonta
83	Syców (woj. kaliskie)	
84	Szczecin	
85	Tczew (woj. gdańskie)	ul. Dzierżyńskiego
86	Tomaszów Mazowiecki (woj. piotrkowskie)	
87	Toruń	ul. Grudziądzka 30
88	Wałbrzych	ul. Moniuszki
89	Warcz (woj. gdańskie)	
90	Warszawa	ul. Żwirki i Wigury
91	Włocławek	ul. Chopina
92	Włodawa (woj. chełmskie)	
93	Wodzisław Śląski (woj. katowickie)	
94	Wolsztyn (woj. zielonogórskie)	ul. 5 Stycznia 69
95	Wrocław	ul. Armii Radzieckiej
96	Wrocław	ul. Spiska
97	Wronki (woj. suwalskie)	
98	Zgierz (woj. łódzkie)	
99	Żagań (woj. zielonogórskie)	ul. Ilwiańska
100	Żagań (j.w.)	ul. Kożuchowska, Cmentarz nr 1
101	Żagań (j.w.)	ul. Kożuchowska, Cmentarz nr 2
102	Żary (woj. zielonogórskie)	

* (przy cmentarzu prawosławnym)

**BIULETYN
ORMIAŃSKIEGO TOWARZYSTWA KULTURALNEGO**

**ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
ՏԵՂԵԿԱՔԻՐ**

W następnym numerze:

T. Łukasiewicz
Wiersze.

M. Chmielewska-Jakubowicz
Odwiedziny w Lipkowie.

R. Hambarcumian
Ormianie w nauce, oświacie i kulturze Polski według Sadoka Barącza.

M. Gizowski
Armorial ormiański. 2. Bóloz.

Spis treści:

- 1   **M. Przybylska** - Ciąg dalszy.
- 2   **B. Gasparian** - Krótki zarys historii Armenii (1).
- 7   **J. Chrząszczewski** - Ze studiów nad wczesnochrześcijańską filozofią Armenii.
- 19   **M. Chmielewska-Jakubowicz** - Życie i dzieło Paschalisa Jakubowicza.
- 22   **M. Gizowski** - Armoriał ormiański. 1. Rycerz ormiański.
- 24   **E. Łazarski** - O dokończeniu życiorysu księdza Adama Bogdanowicza.
- 28   **W. Koperkiewicz** - Imienny wykaz naszych braci Ormian, którzy jako żołnierze spoczywają na polskiej ziemi.